

Θωμάς Μαλούτας*

ΘΕΩΡΙΕΣ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ ΚΑΙ ΧΩΡΟΣ ΤΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ

(II)¹

Γεωγραφική μετα-θεωρία ή γεωγραφική σκέψη
και κοινωνικοί μετασχηματισμοί

Το κείμενο που ακολουθεί χωρίζεται σε τέσσερις ενότητες από τις οποίες η πρώτη αφορά τον ορισμό της Γεωγραφίας, η δεύτερη τις καταβολές της, η τρίτη τα κυρίαρχα παραδείγματα στο χώρο της σύγχρονης Γεωγραφίας και η τέταρτη την έννοια της κυριαρχίας και της εναλλαγής παραδειγμάτων στον ίδιο χώρο. Οι δύο πρώτες ενότητες έχουν κυρίως το ρόλο μιας γενικής εισαγωγής που θεώρησα θετικό να υπάρχει για την αποσαφήνιση ορισμένων βασικών ζητημάτων για τα οποία η ελληνική βιβλιογραφία είναι ουσιαστικά ανύπαρκτη και τα οποία θέτουν το γενικότερο ιστορικό και θεωρητικό πλαίσιο στο οποίο κινείται η κυρίως ανάλυση. Επίκεντρο και λόγο ύπαρξης του κειμένου αποτελούν οι δύο τελευταίες ενότητες και ιδιαίτερα η τρίτη στο πλαίσιο της οποίας επιχειρώ τη διερεύνηση της σχέσης μεταξύ αλλαγής των γεωγραφικών παραδειγμάτων και κοινωνικών μετασχηματισμών με ειδική αναφορά στις αλλαγές των καθεστώτων συσσώρευσης. Στο πλαίσιο αυτό η Περιγραφική Γεωγραφία συνδέεται με το εκτατικό και εξωστρεφές καθεστώς της αποικιοκρατίας, η Ποσοτική Γεωγραφία με την ανάπτυξη του φορντισμού, η Συμπεριφορική, η Ανθρωπιστική και η Ριζοσπαστική Γεωγραφία με ορισμένες αρνητικές κοινωνικές επιπτώσεις αυτής της ανάπτυξης, ενώ τα ρεύματα που κυριαρχούν σήμερα συνδέονται με την κρίση του φορντισμού και την ανάπτυξη ενός καθεστώτος ευέλικτης συσσώρευσης.

---

* Εντεταλμένος ερευνητής στο ΕΚΚΕ.

1. Το άρθρο αυτό αποτελεί συνέχεια προηγούμενου με τίτλο «Γεωγραφία και φαινομενολογία: δοκιμή φαινομενολογικής θεμελίωσης της έννοιας του χώρου» (Μαλούτας, 1986). Για μια πιο περιεκτική και ολοκληρωμένη μορφή του άρθρου εκείνου βλ. Maloutas (υπό δημοσίευση).

Σε προηγούμενο άρθρο στην *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* με τον ίδιο γενικό τίτλο, με απασχόλησε η οντολογική θεμελίωση και η εννοιολογική αποσαφήνιση του χώρου. Τη διαφορά μεταξύ έννοιας και οντικής υπόστασης του χώρου συγκαλύπτει συνήθως το γεγονός ότι η επιστήμη εξομοιώθηκε —ιδιαίτερα στις συνθήκες του μοντερνισμού— με την οντολογία και οι ιδιότητες των αντικειμένων της με την οντότητά τους. Η οντολογική θεμελίωση της επιστήμης, που παρουσιάζεται αναγκαία για την αποσαφήνιση της σχετικής διαφοράς, οδηγεί, όσον αφορά το χώρο, στη θεμελίωση των χωρικών εννοιολογικών εργαλείων στην αρχική πρόσληψη του χώρου ως τόπου και, συνεπώς, στην κατάδειξη του πρωταρχικού χαρακτήρα της ανθρώπινης χωρικότητας σε σχέση με οποιοδήποτε χωρικό εννοιολογικό εργαλείο. Στο άρθρο αυτό θα στραφούμε αποκλειστικά στο πεδίο της επιστήμης και ειδικότερα σε εκείνο της Γεωγραφίας εξετάζοντας την κοινωνική λογική της πρακτικής της ως ιστορικά συγκεκριμένης και ιδιαίτερης διαδικασίας ενασχόλησης με χωρικά ζητήματα.

Τι είναι η Γεωγραφία; Ορισμοί υπήρξαν και υπάρχουν πολλοί, πράγμα ενδεικτικό και της δυσκολίας ορισμού της. Ο Gould περιγράφει αυτή τη δυσκολία όπως παρουσιάζεται πρακτικά στην καθημερινή ζωή των σύγχρονων γεωγράφων που δυσκολεύονται να εξηγήσουν στους «αμήτους» αλλά παράλληλα διαποτισμένους με στερεότυπους ορισμούς της Γεωγραφίας, το αντικείμενο και το χαρακτήρα της απασχόλησής τους (1985: 3-7). Ενδεικτικός της ίδιας δυσκολίας, αλλά και απόρροιά της, είναι και ο ευρύτατα διαδεδομένος ταυτολογικός ορισμός της Γεωγραφίας σύμφωνα με τον οποίο «Γεωγραφία είναι αυτό που κάνουν οι γεωγράφοι» (Johnston, 1983a: 47).²

Το λεξικό *American Heritage* αναφέρει ότι Γεωγραφία είναι «η μελέτη της γης και των χαρακτηριστικών της, καθώς και η κατανομή πάνω στη γη της ζωής, συμπεριλαμβανομένης και της ανθρώπινης ζωής και των επιπτώσεων της ανθρώπινης δραστηριότητας» (1969: 551). Το μικρό *Larousse* ορίζει τη Γεωγραφία ως «επιστήμη που έχει ως αντικείμενο την περιγραφή και ερμηνεία της παρούσας φυσιογνωμίας, φυσικής και ανθρώπινης, της επιφάνειας της γης» (1979: 467). Στην *Encyclopaedia Britannica* αναφέρεται ότι «Γεωγραφία είναι το πεδίο της μάθησης στο οποίο εξετάζονται τα χαρακτηριστικά συγκεκριμένων περιοχών της γήινης επιφάνειας. Στο πλαίσιο της ασχολείται κανείς με την ταξινόμηση αντικειμένων και με τους συνδυα-

2. Με μια άλλη έννοια —με την οποία και προβάλλεται συχνότερα— ο ορισμός αυτός σημαίνει ότι η Γεωγραφία δεν είναι μια κανονιστικά δεδομένη δραστηριότητα, αλλά διαμορφώνεται από την ίδια την πρακτική των γεωγράφων.

σμούς χαρακτηριστικών που διαφοροποιούν τη μία περιοχή από την άλλη» (James, 1972, τ. 10: 145).

Οι ορισμοί αυτοί φαίνονται σχεδόν ταυτόσημοι με τις απόψεις του Hartshorne³ ο οποίος προσωποποιεί, για το σύνολο σχεδόν των σημερινών γεωγράφων, ένα οριστικά ξεπερασμένο παρελθόν. Για τον Hartshorne στόχος της Γεωγραφίας «είναι η παροχή ακριβούς, συστηματικής και ορθολογικής περιγραφής και ερμηνείας του ποικιλόμορφου χαρακτήρα της γήινης επιφάνειας» (1939: 21). «[Η Γεωγραφία] είναι μία επιστήμη που ερμηνεύει την πραγματικότητα των χωρικών διαφοροποιήσεων [...] όχι μόνο σε σχέση με τις διαφορές ορισμένων πραγμάτων από τόπο σε τόπο, αλλά και σε σχέση με τη συνολική διαπλοκή των φαινομένων σε κάθε τόπο, που είναι διαφορετική από εκείνη που χαρακτηρίζει κάθε άλλο τόπο» (1939: 462).⁴

Το γεγονός ότι, παρ' όλα αυτά, η Γεωγραφία εξακολουθεί να ορίζεται με παρωχημένους όρους στο χώρο των έγκυρων λεξικών και εγκυκλοπαιδειών —που απηχούν συνήθως τις πλέον νομιμοποιημένες ακαδημαϊκά μορφές γνώσης— σχετίζεται τόσο με τον αργό ρυθμό εναλλαγής στην κυριαρχία των επιστημονικών παραδειγμάτων και των κυκλωμάτων που δημιουργήθηκαν στην πορεία, όσο και με τη συγκεκριμένη φυσιογνωμία των παραδειγμάτων που επακολούθησαν και στην οποία θα αναφερθώ σε επόμενη ενότητα.

Από τους ορισμούς που αναφέρθηκαν προηγουμένως εκείνο που προκύπτει άμεσα είναι η ενιαία αντιμετώπιση του φυσικού και κοινωνικού κόσμου στο πλαίσιο της Γεωγραφίας, ενώ, παράλληλα, μεθοδολογία της φαίνεται ν' αποτελεί η περιγραφή και ταξινόμηση του ιδιαίτερα εκτεταμένου αντικειμένου της. Τόσο η αντίληψη για την ενότητα του αντικειμένου της Γεωγραφίας —που, σημειωτέον, αναφέρεται συχνά ως επιστήμη που δεν ορίζεται από το αντικείμενό της, αφού καθετί που βρίσκεται στη γήινη επιφάνεια εμπίπτει σ' αυτήν την κατηγορία— όσο και η μεθοδολογία της —που ελλείψει αντικειμένου καλείται να την ορίσει— έχουν γίνει αντικείμενο έντονων συζητήσεων που, με διάφορες μορφές, συνεχίζονται και σήμερα.⁵

Αναζητώντας πιο σύγχρονους και επιστημονικά εγκυρότερους ορισμούς στρεφόμεστε στην πρόσφατη ειδική βιβλιογραφία. Ο Chisholm⁶ γρά-

3. Ο R. Hartshorne αποτελεί κεντρική φυσιογνωμία της Περιγραφικής Γεωγραφίας την οποία και συστηματοποίησε με το βασικό του έργο (1939). Το έργο αυτό δέχθηκε πολλές επικρίσεις από εκπροσώπους νεότερων παραδειγμάτων στο χώρο της Γεωγραφίας ενώ, παράλληλα, η λογική του εξακολουθούσε και, σε μεγάλο βαθμό, εξακολουθεί να διέπει την κοινή αντίληψη για τη Γεωγραφία αλλά και τη διδασκαλία της στο επίπεδο, τουλάχιστον, της στοιχειώδους και της μέσης εκπαίδευσης.

4. Αναφέρεται από τον Johnston (1983a: 43-4).

5. Στα ζητήματα της ενότητας του αντικειμένου της Γεωγραφίας και της γεωγραφικής μεθοδολογίας θα αναφερθώ παρακάτω και ιδιαίτερα στο κεφάλαιο για τη σύγχρονη Γεωγραφία.

6. Διδάσκει Γεωγραφία στην Οξφόρδη.

φει ότι η Γεωγραφία περιλαμβάνει τρία σχετικά μεταξύ τους πεδία:

1. Τον εντοπισμό και περιγραφή των φαινομένων πάνω και κοντά στην επιφάνεια της γης που είναι και το κυριολεκτικό της νόημα.

2. Τη μελέτη των αλληλεξαρτήσεων μεταξύ φαινομένων σε συγκεκριμένες περιοχές.

3. Τη διερεύνηση προβλημάτων που έχουν χωρική (γήινη) διάσταση, ειδικά για να εντοπισθεί η σημασία του χώρου ως μεταβλητής (Chisholm, 1975: 14).

Ο παραπάνω ορισμός δεν έρχεται σε ρήξη με τους προηγούμενους, τους οποίους απλώς διευρύνει με τη διερεύνηση της σημασίας του χώρου ως μεταβλητής για την ερμηνεία κοινωνικών ζητημάτων. Ο χώρος, ως μεταβλητή, και κατ' επέκταση η σχέση χώρος/κοινωνία, αποτελεί ζήτημα εξίσου προβληματικό με τον ορισμό της Γεωγραφίας για το οποίο έχουν διατυπωθεί πολλές και αντιφατικές απόψεις κατά τα τελευταία είκοσι χρόνια και με την έννοια αυτή η απλή αναφορά του δεν λύνει τα προβλήματα ορισμού της Γεωγραφίας.

Ο Bird δίνει δύο ορισμούς, ο συντομότερος των οποίων αναφέρει ότι η Γεωγραφία είναι η επιστημονική μελέτη των διαφοροποιούμενων σχέσεων μεταξύ των γήινων φαινομένων τα οποία αντιμετωπίζονται ως κόσμος του ανθρώπου. Στον εκτενέστερο ορισμό περιλαμβάνεται αναφορά σε μεθοδολογικά ζητήματα και υποστηρίζεται ότι η Γεωγραφία αναζητεί και επεξεργάζεται αφαιρετικούς νόμους σε σχέση με τις παραπάνω διαφοροποιήσεις (Bird, 1985: 335-6). Το νέο στοιχείο στον ορισμό αυτό είναι το βάρος στο ζήτημα της αλλαγής/εξέλιξης, πράγμα που αποτελεί οπωσδήποτε νεότερισμο σε σχέση με τις παραδοσιακές απόψεις που, αντιδιαστέλλοντας Ιστορία και Γεωγραφία, έβλεπαν ως αντικείμενο της δεύτερης τη συγχρονική μελέτη της χωρικής διαφοροποίησης. Και, πράγματι, η Γεωγραφία ως μελέτη «παγωμένης εικόνας» έχει δεχτεί πολλές κριτικές.⁷ Από την άλλη πλευρά, η αναφορά στη χρήση αφαιρετικών σχημάτων δεν συγκεκριμενοποιεί μια μεθοδολογική άποψη, αφού η χρήση αυτή χαρακτηρίζει εξίσου και αντιφατικές, κατά τα άλλα, μεθοδολογίες.

Ο Georges, ένας από τους γνωστότερους γάλλους γεωγράφους της μεταπολεμικής περιόδου, θεωρεί ότι η πρωταρχικότητα της μελέτης των ανθρώπινων προβλημάτων είναι προϋπόθεση για την ενότητα της Γεωγραφίας (1972: 8). Όσον αφορά τη μεθοδολογία της υποστηρίζει ότι δεν περιέχει κάθετες αλλά οριζόντιες αναλύσεις, καθώς αποτελεί τη μελέτη της διευθέτησης

7. Ο Hartshorne διατυπώνει θέση από την οποία συνάγεται η «ακινήσια» του αντικειμένου της Γεωγραφίας όταν υποστηρίζει ότι η Ιστορία είναι σύνθεση χρονικών τομών της πραγματικότητας, ενώ η Γεωγραφία είναι σύνθεση χωρικών τμημάτων της γήινης επιφάνειας (Hartshorne, 1939: 460).

σε οριζόντιο επίπεδο των στοιχείων που οι άλλες επιστήμες του ανθρώπου διερευνούν σε κάθετα επίπεδα (9-10).⁸ Η Γεωγραφία έχει ως αντικείμενο τον καθορισμό σύνθετων καταστάσεων μεταξύ των οποίων υπάρχει δυνατότητα επιλογής, πράγμα που της προσδίδει χαρακτήρα συλλογής πληροφοριών για πολιτική δράση, ενώ οι άλλες επιστήμες του ανθρώπου δείχνουν για ποιο λόγο και σε ποιο βαθμό η κάθε επιλογή είναι εφικτή. Η Γεωγραφία αποτελεί συνέχεια της Ιστορίας, η οποία είναι μία γιατί έχει ήδη πραγματοποιηθεί, ενώ η ίδια είναι πολλαπλή γιατί οι ενδεχόμενες εκβάσεις μένουν πάντα ανοικτές (11).⁹

* * *

Οι ορισμοί που παρέθεσα δεν μας οδήγησαν, οπωσδήποτε, σε κοινά αποδεκτό ορισμό. Θα μπορούσα να συνεχίσω την παράθεση αρχίζοντας, αυτή τη φορά, από πιο παλιά: από τον Πτολεμαίο, για παράδειγμα, για τον οποίο η Γεωγραφία ήταν η επιστήμη που είχε ως αντικείμενο τη μέτρηση των γήινων διαστάσεων και τον καθορισμό της θέσης των διαφόρων τόπων (Porter, 1981: 109). Όμως, η προσπάθεια αυτή δεν φαίνεται να οδηγεί πουθενά. Οι ορισμοί που παραθέτω είναι *ουσιαστικά* ανόμοιοι μεταξύ τους. Άλλοτε γιατί ο προσδιορισμός του αντικειμένου είναι διαφορετικός· άλλοτε γιατί η μεθοδολογία της προσέγγισής του διαφέρει· άλλοτε γιατί διαφέρουν και τα δύο. Και διαφέρουν όχι μόνο διαχρονικά, αλλά και συγχρονικά, όπως φαίνεται και από το γαλλικό παράδειγμα που παρέθεσα ενδεικτικά και στο οποίο παρουσιάζεται μια «άλλη γλώσσα» που παραπέμπει και σε μια διαφορετική «σχολή».

Όταν προσπαθούμε να ορίσουμε τη Γεωγραφία, ή και οποιονδήποτε άλλο επιστημονικό κλάδο, χωρίς να έχουμε προηγουμένως ορίσει τι είναι επιστήμη και επιστημονικός κλάδος, είναι αναπόφευκτο να δημιουργούνται κενά που εμπειρικά καλυπτόμενα έλκουν τελικά και τους υφέρποντες στον εμπειρισμό σχετικούς ορισμούς.¹⁰ Η σταχυολόγηση ορισμών από διάφορες

---

8. Η θέση που αυτή προέρχεται από τον Gurvitch, ο οποίος υποστηρίζει ότι η Γεωγραφία συμμετέχει στη μελέτη του κοινωνικού φαινομένου χαράζοντας τα όριά του, προσδιορίζοντας την έκτασή του και τοποθετώντας το σε ένα πλαίσιο φυσικό, οικονομικό, πολιτικό (1958: 19). Σε σχέση με τις θέσεις του Gurvitch για το χώρο βλέπε Alvarenga (1987). Νεότερες τοποθετήσεις απορρίπτουν αυτόν τον μονομερή προσανατολισμό της Γεωγραφίας στις οριζόντιες αναλύσεις, υποστηρίζοντας ότι ο συνδυασμός κάθετων και οριζόντιων αναλύσεων είναι εκείνος που ολοκληρώνει και οργανώνει τη Γεωγραφία (Haggett 1980, αναφέρεται από τον Johnston, 1983b: 3).

9. Εμφανίζεται και εδώ η επιρροή του Gurvitch και μέσω αυτού των επεξεργασιών του Bergson για τον διαφοροποιημένο χαρακτήρα χώρου και χρόνου. Βλ. σχετικά Alvarenga (1988).

10. Στην περίπτωση αυτή πρόκειται περισσότερο για στερεότυπες αντιλήψεις και λιγότερο για συστηματικά συγκροτημένους ορισμούς.

εποχές/παραδείγματα της Γεωγραφίας και η προσπάθεια επιλογής ή σύνθεσης μεταξύ τους προδίδει, εξάλλου, μια θετικιστική και κανονιστική αντίληψη της επιστήμης. Μια αντίληψη στην κριτική της οποίας αναφέρθηκε με άλλη ευκαιρία (Μαλούτας, 1986) και η οποία αντιμετωπίζει την «αλήθεια» ως πράγμα καθ' εαυτό, ως γνώση «κρυμμένη» έξω από τον άνθρωπο, ο οποίος την προσεγγίζει σταδιακά μέσω της επιστήμης. Με μια τέτοια οπτική και η επιστήμη δεν μπορεί παρά να είναι μία και μοναδική, ενώ και η ενδεδειγμένη μεθοδολογία της πρέπει επίσης να είναι μία και μοναδική: εκείνη που επιταχύνει περισσότερο τη διαδικασία προσέγγισης της γνώσης. Δεν χρειάζονται πολλά ώστε από αυτήν την οπτική να φτάσουμε στο φετιχισμό των επιστημονικών κλάδων και, παρά την πρόσφατη διαμόρφωσή τους —πρόσφατη σε σχέση με την έκταση της ανθρώπινης ιστορίας— να τους αναγάγουμε σε παντοτινούς και οικουμενικούς, σε λεωφόρους της γνώσης για την ύπαρξη των οποίων οι άνθρωποι ήταν κάποτε απλώς ανυποψίαστοι.

Δεν θα σταθώ εδώ στα ζητήματα οντολογίας της επιστήμης, στα οποία αναφέρθηκα συνοπτικά σε προηγούμενο κείμενο (Μαλούτας, 1986)¹¹ και για τα οποία οι θέσεις που διατύπωσα είναι εκ διαμέτρου αντίθετες με τις παραπάνω. Η επιστήμη ως πρακτική προέρχεται από τη θεωρητική ενατένιση του περιβάλλοντος κόσμου και έχει ως κινητήρια δύναμη την προσπάθεια εκμετάλλευσης των ιδιοτήτων των διαφόρων αντικειμένων για παραγωγικούς —με την ευρεία έννοια— σκοπούς. Οι επιστημονικοί κλάδοι αποτελούν μορφές συστηματοποίησης και οργάνωσης αυτής της ενατένισης που πραγματοποιήθηκε κάτω από συγκεκριμένες ιστορικές συνθήκες, μορφές που καταρχήν δεν καθορίστηκαν από, αλλά καθόρισαν το διαχωρισμό των γνωστικών πεδίων. Με την έννοια αυτή, δεν μπορεί να υπάρξει ορισμός της Γεωγραφίας —καθώς και οποιασδήποτε άλλης επιστήμης— ανεξάρτητα από τις συνθήκες μέσα στις οποίες συγκροτήθηκε. Το γεγονός αυτό, χωρίς να οδηγεί σε μια ιστορικιστική αντίληψη της επιστήμης και στην άρνηση κάθε ορθολογικής οντότητάς της, σημαίνει την αναγκαιότητα συνεκτίμησης τόσο της εξέλιξης όσο και της «προϊστορίας» κάθε επιστημονικού κλάδου, αφού σχετικές πρακτικές προϋπήρχαν και επηρέασαν τη συγκρότησή του. Η Γεωγραφία σήμερα, της οποίας η ταυτότητα, το αντικείμενο και η μέθοδος είναι το ζητούμενο, είναι συνεπώς συνάρτηση και του παρελθόντος της.

Μια τέτοια ανάλυση έχει οδηγήσει πολλούς σύγχρονους γεωγράφους στο να μην επιζητούν τη διατύπωση ενός διαρκούς ορισμού της Γεωγραφίας, χωρίς αυτό να σημαίνει εγκατάλειψη της θεωρητικής προσπάθειας και ικανοποίηση από μια εμπειρική προσέγγιση των συγκεκριμένων αντικειμένων του ενδιαφέροντός τους. Αντίθετα, υπάρχει μετατόπιση του επικέντρου της προ-

11. Βλέπε επίσης Pickles (1985).

σπάθειας από τη διατύπωση κανονιστικών ορισμών στην ερμηνεία της ιστορικής πορείας της Γεωγραφίας και, με το πνεύμα αυτό, στην επεξεργασία και ανάπτυξη των δυνατοτήτων προσφοράς της στις σημερινές συνθήκες.

II. ΟΙ ΚΑΤΑΒΟΛΕΣ ΤΗΣ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑΣ

Το παρελθόν της Γεωγραφίας, όπως και κάθε παρελθόν, δεν θα πρέπει να εκληφθεί, βέβαια, ως στέρεη και αδιαμφισβήτητη βάση στήριξης των αναζητήσεων του παρόντος. Γιατί και το παρελθόν είναι συνάρτηση του παρόντος, ως προς το οποίο αποτελεί «ξένη χώρα», σύμφωνα με τη διατύπωση του L.P. Hartley.¹² Αυτή τη διάσταση του παρελθόντος αναλύει ο Lowenthal αναγνωρίζοντας την καθοριστική επίδραση του παρόντος στην ανασύνθεσή του (1985). Έτσι, και το παρελθόν της Γεωγραφίας είναι συνάρτηση του παρόντος της, του κάθε παρόντος της.

Για να γίνει πιο άμεσα αντιληπτή αυτή η διαφοροποίηση του παρελθόντος ανάλογα με το παρόν θα δώσω ένα παράδειγμα: ο James (1972) ανατρέχει στο παρελθόν της Γεωγραφίας με την, για πολλές δεκαετίες κλασική, μέθοδο του Hartshorne. Η μέθοδος αυτή συνίσταται στην παράθεση των ονομάτων και των βασικών σημείων των έργων όσων ανά τους αιώνες εργάστηκαν πάνω σε σχετικά θέματα, με ιδιαίτερη έμφαση στη μετά τον Kant περίοδο και ειδικά σε γεωγράφους όπως οι Humbolt και Ritter, οι Richthoffen και Hettner, ο Vidal de la Blanche κ.ά. Σήμερα μια τέτοια παράθεση ονομάτων και έργων δεν θα μπορούσε να θεωρηθεί ικανοποιητική για την κάλυψη του θέματος. Η σχέση του γεωγραφικού έργου με τις οικονομικές, πολιτικές και πολιτισμικές συνθήκες μέσα στις οποίες αυτό αναπτύσσεται θεωρείται πλέον συστατικό στοιχείο της ιστορίας της Γεωγραφίας, η οποία δεν μπορεί να ερμηνευτεί ως αυτόνομη εξέλιξη των «δικών» της ιδεών. Έτσι, όπως υποστηρίζει ο Stoddart, θα πρέπει να βρουν τη θέση τους σ' αυτήν την ιστορία ο Δαρβίνος, ο Μαρξ, ο Φρόντ, που παραδοσιακά απουσιάζουν (1986: 2). Εξάλλου, ο James, αναφερόμενος στις πρόσφατες εξελίξεις στο χώρο της Γεωγραφίας, αντιμετωπίζει ως πανάκεια τη μεθοδολογία που χαρακτηρίζει την εποχή της «ποσοτικής επανάστασης».¹³

«Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '60 οι περισσότεροι γεωγράφοι συμφωνούσαν ότι ο βασικός στόχος ήταν κανονιστικός, δηλαδή η δια-

12. «The past is a foreign country. They do things differently there» (Hartley, 1953, *The go-between*: XVI).

13. Για το χαρακτήρα της ποσοτικής επανάστασης στη Γεωγραφία βλ. παρακάτω, σ. 146.

τύπωση νόμων. Η διατύπωση και ο έλεγχος γενικών κανόνων έγινε πιο αποτελεσματικός με την αύξηση της χρήσης μαθηματικών μεθόδων. Αντί να αναζητούν ντετερμινιστικά εννοιολογικά εργαλεία, στενά προσανατολισμένα σε αίτιο και αιτιατό, οι γεωγράφοι ανακάλυψαν ότι η θεωρία των πιθανοτήτων μπορούσε να χρησιμοποιηθεί για τη διατύπωση κανόνων και προβλέψεων» (James, 1972a: 157).

Η μεθοδολογία αυτή, όμως, έχει επισύρει σήμερα την έντονη κριτική —αφού την είχε ήδη επισύρει και από άλλη σκοπιά κατά την προηγούμενη δεκαετία, τη δεκαετία της «ριζοσπαστικής κριτικής» για τη Γεωγραφία¹⁴— λόγω, κυρίως, της συρρίκνωσης των ερμηνευτικών δυνατοτήτων της θεωρίας, στην οποία οδηγεί η σύγχυση μεταξύ αφαιρέσης και γενίκευσης¹⁵ που τη χαρακτηρίζει. Φαίνεται καθαρά από το παραπάνω παράδειγμα ότι στοιχεία του παρελθόντος μπορούν, ανάλογα με το παρόν, να περιγράφονται ως επιτεύγματα ή, αντίθετα, ως πρόξενιο μυρίων δεινών. Παράλληλα, το ενιαίο —χρονικά— παρόν δεν εγγυάται, βέβαια, ενιαίες αναδρομές στο παρελθόν, παρά μόνο στο πλαίσιο μιας σχηματικής αντίληψης του τρόπου αλλαγής των κυρίαρχων παραδειγμάτων στους διάφορους επιστημονικούς χώρους. Με την έννοια αυτή, η αναδρομή που ακολουθεί έχει τα χαρακτηριστικά του δικού της παρόντος και του επιστημονικού παραδείγματος στο οποίο εντάσσεται.

* * *

Υπάρχουν πολλοί που αναφέρονται ως πατέρες της Γεωγραφίας. Μεταξύ τους ο Kant συγκεντρώνει οπωσδήποτε τις περισσότερες αναφορές και δικαίως, μάλλον, αφού οι θέσεις τις οποίες διατύπωσε στα μαθήματα του Königsberg σημάδεψαν ανεξίτηλα τη φυσιογνωμία και την εξέλιξη της. Το σύνολο της γνώσης που προκύπτει από την παρατήρηση μπορεί να ταξινομηθεί είτε σύμφωνα με κάποιο λογικό σύστημα (λογική ταξινόμηση) είτε σύμφωνα με το χώρο και το χρόνο (φυσική ταξινόμηση) που αντιμετωπίζονται ως αυτονόητα πλαίσια ύπαρξης. Η Ιστορία και η Γεωγραφία, επιστημολογικά δίδυμες, καλύπτουν το χώρο της φυσικής ταξινόμησης, η πρώτη ως περιγραφή σύμφωνα με το χρόνο και η δεύτερη σύμφωνα με το χώρο. Η συστηματοποίηση του διαχωρισμού ενός γεωγραφικού επιστημονικού πεδίου, η περιγραφική και ταξινομική διαδικασία ως ουσία της γεωγραφικής μεθοδολογίας καθώς και η θεματική διαίρεση του αντικειμένου της ανάγονται στον Kant και την εποχή του. Και, ίσως, πιο ενδιαφέρουσα αναγωγή είναι εκείνη που παραπέμπει στα χαρακτηριστικά της εποχής και όχι στον ίδιο τον Kant. Δεν υποστηρίζω, λέγοντας το παραπάνω, μια φονξιοναλιστική αντίληψη της

14. Βλέπε παρακάτω, σ. 161.

15. Για τη σύγχυση αυτή, στην οποία θα αναφερθώ πιο κάτω, βλ. τις επεξεργασίες του Sayer (1984: 79-107 και 1985β: 161-5).

ιστορίας, όπου η οποιαδήποτε εξέλιξη ανάγεται σε αναπόφευκτη ικανοποίηση ανάγκης αναπαραγωγής των κυρίαρχων δομών και όπου τα δρώντα υποκείμενα επιστημολογικά εκμηδενίζονται ως απλοί φορείς τέτοιων αναγκών.¹⁶ Συμφωνώ, όμως, με τη θέση του Mannheim ότι «τίποτα δεν μπορεί να γίνει πρόβλημα για τη νόηση αν, προηγουμένως, δεν έχει γίνει πρόβλημα στην καθημερινή ζωή» (1952: 132)¹⁷ και με την έννοια αυτή θα σταθώ περισσότερο στα δομικά πλαίσια των εξελίξεων και λιγότερο στις συγκεκριμένες εκβάσεις.

Αν λοιπόν οι θέσεις του Kant, ως συγκεκριμένες εκβάσεις, απάντησαν σε «καθημερινά προβλήματα» στο πλαίσιο της εποχής τους με τρόπο που συνέβαλε εντυπωσιακά στη διαμόρφωση και των μελλοντικών απαντήσεων με την επίδρασή τους στη διαμόρφωση των ίδιων των δομικών πλαισίων των κατοπινών εποχών, υπήρξαν και άλλοι, τόσο μετά όσο και πριν από τον Kant, που συνεισέφεραν στην επεξεργασία θεμάτων που σήμερα θα θεωρούσαμε αντικείμενο της Γεωγραφίας. Και, στην κάθε περίπτωση, οι επεξεργασίες αυτές αποτέλεσαν απαντήσεις σε ερωτήματα που μπορούσαν να τεθούν στο πλαίσιο των εκάστοτε «καθημερινών προβλημάτων».

Κάθε αναδρομή στην ιστορία της Γεωγραφίας περιέχει αναφορές στον κλασικό αρχαίο κόσμο, ο οποίος θεωρείται και αφετηρία της γεωγραφικής σκέψης. Όμως, προάγγελοι της γεωγραφικής σκέψης υπήρξαν τόσο οι εξερευνητές των αρχαίων Αιγυπτίων και Φοινίκων στην ευρύτερη περιοχή της Μεσογείου, όσο και άλλες πολύ παλαιότερες πρακτικές, για τις οποίες μαρτυρούν ορισμένα αρχαιολογικά ευρήματα. Μεταξύ των ευρημάτων αυτών, ο αρχαιότερος γνωστός χάρτης (15.000 ετών) που βρέθηκε στην περιοχή του Δνείπερου, είναι σκαλισμένος σε κόκαλο από μαμούθ και παρουσιάζει την περιοχή ενός καταυλισμού. Αντίστοιχο θέμα έχει και άλλος χάρτης 4.000 ετών που βρέθηκε στην Βόρεια Ιταλία, ενώ πήλινος βαβυλωνιακός χάρτης του βου π.Χ. αιώνα —ο οποίος μάλιστα λέγεται ότι είναι αντίγραφο παλαιότερου— δίνει ανάγλυφη την αντίληψη της κοινωνίας που τον παρήγαγε για τον κόσμο τον οποίο προσπαθεί να αναπαραστήσει.¹⁸

16. Για μια κριτική της έννοιας της δομικής ανάγκης βλ. Giddens (1981: 17-9).

17. Αναφέρεται από τον Scott (1982: 149).

18. Τα ευρήματα αυτά αναφέρονται από τον Gould (1985: 9-10). Η εξέλιξη όσον αφορά το αντικείμενο των πρώτων χαρτογραφικών προσπαθειών είναι ενδεικτική, ως προς την πορεία αλλαγής της κλίμακας, μιας αντίληψης του χώρου που εναρμονίζεται με την πρωταρχικότητα του τόπου ως προς το χώρο όσον αφορά την ανθρώπινη χωρικότητα: Οι δύο πρώτοι χάρτες αποτελούν αναπαραστάσεις τόπων, ενώ και η κατοπινή αναπαράσταση του κόσμου παραπέμπει ουσιαστικά σε χαρακτηριστικά τόπου (βουνά, ποτάμια, έλη κτλ.) με πλήρη απουσία του χώρου ως αφαιρετικού σχήματος, ως άδειου πλαισίου. Στους χάρτες αυτούς υπάρχει σταδιακή διαφοροποίηση της χρησιμοποιούμενης αφάιρησης. Αρχικά η αφάιρηση περιορίζεται στη μορφή των στοιχείων που αποτύπωνε προσπαθώντας, άλλωστε, μάλλον να τα αναπαραστήσει παρά να τα συμβολίσει. Ο τρίτος χάρτης προϋποθέτει ένα επίπεδο αφάιρησης πιο προωθημένο, που αναφέρεται μεν και πάλι αποκλειστικά στη μορφή των στοιχείων, τα οποία,

Ο πρώτος που χρησιμοποίησε τον όρο Γεωγραφία ήταν μάλλον ο Ερατοσθένης από την Αλεξάνδρεια, ο οποίος και μέτρησε την περίμετρο της γης. Όμως, και πριν από τον Ερατοσθένη πολλοί ασχολήθηκαν με γεωγραφικά ζητήματα, τόσο όσον αφορά τη μέτρηση και το σχήμα της γης —μεταξύ αυτών και ο Αριστοτέλης— όσο και τη «γεωγραφική» περιγραφή συγκεκριμένων περιοχών. Η Ιστορία του Ηροδότου περιλαμβάνει πολλές γεωγραφικές περιγραφές ιδιαίτερα λεπτομερείς και πληροφοριακές. Οι περιγραφές του αυτές, που αναφέρονται στα εκτεταμένα ταξίδια που πραγματοποίησε, συνδυάζονται και με συγκεκριμένες απόψεις για το σχήμα της γης και για το περιεχόμενο των ανεξερευνήτων μέχρι τότε περιοχών, τις οποίες αντιλαμβάνονταν να δημιουργούν μαζί με τις γνωστές μια εξισορροπητική συμμετρία (James, 1972a: 152).¹⁹ Η ανάπτυξη της γεωγραφικής σκέψης στην αρχαία Ελλάδα δεν είναι οπωσδήποτε τυχαία. Πρόκειται για μια κοινωνία στην οποία τα ταξίδια, και ιδιαίτερα τα ναυτικά, είναι συνεχής πρακτική και συνδυάζονται με την εξερεύνηση νέων τόπων και την ίδρυση νέων οικιών. Ο Lacoste, σχηματοποιώντας αρκετά και παίρνοντας περισσότερες από τις ενδεδειγμένες ελευθερίες στη χρήση μιας συγκεκριμένης ορολογίας, αναφέρει ότι ο Ηρόδοτος «το 446 π.Χ. δεν αφηγείται μια Ιστορία (ή ιστορίες) αλλά προβαίνει σε μια πραγματική έρευνα [...] σε συνάρτηση με τις βλέςεις του αθηναϊκού ιμπεριαλισμού» (1976: 11). Αντίστοιχη λειτουργία μπορεί να υποστηριχθεί ότι είχε και το έργο του Στράβωνα κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους, το οποίο έναν αιώνα αργότερα ακολουθείται από τον πρώτο χάρτη με γεωγραφικές συντεταγμένες που κατασκεύασε ο Πτολεμαίος, πατέρας της χαρτογραφίας, τοποθετώντας επάνω του 8.000 γνωστούς τόπους (Gould, 1985: 12-3). Ο Πτολεμαίος σηματοδοτεί και το τέλος της αρχαίας γεωγραφικής σκέψης και την αναδίπλωσή της, στη Δύση τουλάχιστον, μέχρι την εποχή της Αναγέννησης.

Είναι εσφαλμένη η αντιμετώπιση της γεωγραφικής σκέψης κατά την περίοδο αυτή με τις προδιαγραφές της καντιανής συγκρότησής της ως ξεχωριστής επιστήμης. Η περίοδος αυτή χαρακτηρίζεται από το ενιαίο της επιστή-

---

αυτή τη φορά, δεν αποτυπώνει αλλά εκκάζει τη γενικευμένη ύπαρξή τους σύμφωνα με την εικόνα του τόπου των κατασκευαστών του (αναλογική ερμηνεία). Δεν είναι τυχαίο, για παράδειγμα, ότι ο κόσμος του χάρτη αυτού περιβάλλεται και οριοθετείται από τον «πικρό ποταμό» όταν στην περιοχή δεσπόζει η Νεκρά θάλασσα. Αντίθετα, ο παγκόσμιος χάρτης που κατασκευάστηκε από τον Αναξιμανδρό (6ος π.Χ. αιώνας), μαθητή του Θαλή του Μίλησιου, βασιζόταν μεν στις πληροφορίες που ο κατασκευαστής του πήρε από τους ναυτικούς της Μίλητου, αλλά, παράλληλα, και σε εννοιολογικά εργαλεία της Γεωμετρίας με τα οποία ο δάσκαλός του είχε έρθει σε επαφή στην Αίγυπτο όπου τα χρησιμοποιούσαν στις πρακτικές μέτρησης της γης (James, 1972a: 152). Η χρήση των έστω και πρωτόλειων γεωμετρικών εννοιών σηματοδοτεί το πέρασμα από την απεικόνιση τόπων στην απεικόνιση χώρων, από την αντίληψη και απεικόνιση του κόσμου ως τόπου στην απεικόνισή του ως χώρου (Maloutas, υπό δημοσίευση).

19. Στην περίπτωση αυτή τα αφηρημένα γεωμετρικά σχήματα δημιουργούν πρότυπα αναλογικής ερμηνείας.

μης, μέσα στο οποίο περιλαμβάνεται και η γεωγραφική διάσταση. Στο πλαίσιο αυτού του ενιαίου, ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα είναι η ενότητα και παράλληλη ανάπτυξη Γεωγραφίας και Γεωμετρίας που σηματοδοτεί, όπως είπα πιο πάνω, το πέρασμα —ή την ολοκλήρωση του περάσματος— από την αντίληψη του κόσμου ως τόπου στην αντίληψη του ως χώρου. Ο γεωγραφικός χώρος συνδέεται, συνεπώς, και ιστορικά με τον γεωμετρικό χώρο, τον οποίο επενδύει με τα από γεωγραφική άποψη σημαντικά στοιχεία.

Αν στη Δύση υπάρχει στασιμότητα όσον αφορά τη Γεωγραφία κατά το Μεσαίωνα, ενδεχομένως δε και οπισθοδρόμηση σε σχέση, για παράδειγμα, με την ηλιοκεντρική αντίληψη του σύμπαντος η οποία υποκαθίσταται από την επιστροφή στις γεωκεντρικές αντιλήψεις, δεν συμβαίνει το ίδιο και στον αραβικό κόσμο. Οι Άραβες που βρίσκονται, κατά την εποχή αυτή, σε φάση εξάπλωσης, σε αντίθεση με τη φεουδαρχική χωρική αναδίπλωση και εσωστρέφεια που χαρακτηρίζει τη Δύση,²⁰ κληρονόμησαν από τους Έλληνες και ανέπτυξαν τη γεωγραφική σκέψη τόσο στο επίπεδο των σχέσεων του ανθρώπου με τη γη όσο και σε ζητήματα που σήμερα αποτελούν αντικείμενο της Φυσικής Γεωγραφίας (διάβρωση εδαφών από το νερό κτλ.). Στην Ευρώπη το έναυσμα για την αφύπνιση του γεωγραφικού ενδιαφέροντος το δίνουν καταρχάς οι Σταυροφορίες, ενώ συστηματοποίηση αυτής της αφύπνισης παρουσιάζεται με την είσοδο στην εποχή των εξερευνήσεων.

Μέχρι να θεμελιωθεί με τον Kant η Γεωγραφία και να συστηματοποιηθεί με τους Humbolt και Ritter, παρήχθησαν πολλά έργα που προετοίμασαν ουσιαστικά αυτή τη θεμελίωση και συστηματοποίηση. Κατά την περίοδο αυτή που αποτέλεσε προθάλαμο της σύγχρονης Γεωγραφίας, το αντικείμενο και η μεθοδολογία των γεωγραφικών έργων ήταν προσαρμοσμένα στις ανάγκες των εξερευνήσεων και, διαμέσου αυτών, στις ανάγκες του κόσμου της αγοράς που ανδρωνόταν στο πλαίσιο των αναπτυσσόμενων καπιταλιστικών δομών.²¹

---

20. Ο James υποστηρίζει ότι το τέλος των ρωμαϊκών κατακτήσεων και η φυσιογνωμία του χριστιανισμού αποτελούν βασικούς παράγοντες αυτής της στασιμότητας (1972a, 152).

21. Η σχέση αυτή γίνεται πολύ πιο άμεση και προφανής σε μεταγενέστερη περίοδο —19ος αιώνας— όταν οι γεωγραφικές αποστολές χρηματοδοτούνταν συστηματικά από εμπορικές πηγές, αφού οι συλλεγόμενες πληροφορίες είχαν μεγάλο ενδιαφέρον για τον εμπορικό κόσμο (Johnston, 1983a: 39).

1. Γενικά

Τη σύγχρονη Γεωγραφία μπορούμε να τη διακρίνουμε σε διάφορες περιόδους/παραδείγματα ανάλογα με το αντικείμενο, τη μεθοδολογία της ή και τα δύο. Ο James (1972b) αναφέρεται σε τρεις τέτοιες περιόδους. Η πρώτη, η κλασική περίοδος της Γεωγραφίας, καλύπτει τη γεωγραφική παραγωγή μέχρι την εποχή της ακαδημαϊκής της συγκρότησης στη Γερμανία το 1874. Η δεύτερη περίοδος που διαρκεί μέχρι το 1945 είναι η νεότερη περίοδος και η μετά το 1945 η σύγχρονη.²² Μια τέτοια περιοδολόγηση δεν είναι λειτουργική για τη δική μας προσπάθεια και θα ακολουθήσουμε τα σχήματα πιο πρόσφατων αναδρομών στην ιστορία της Γεωγραφίας (Gould, 1985, Johnston, 1983a και 1985, Massey, 1984 και 1985). Κάθε περιοδολόγηση είναι, άλλωστε, συστατικό στοιχείο μιας αντίληψης για το παρελθόν και δεν έχει νόημα αν δεν αναφέρεται σε κάποια τέτοια αντίληψη. Οι περιοδολογήσεις, εξάλλου, δεν είναι παρά ένα αναλυτικό εργαλείο για την προσέγγιση της πραγματικότητας και δεν θα πρέπει να συγχέονται με αυτήν.

Στο Σχήμα 1 που ακολουθεί συνοψίζονται τα παραδείγματα και τα βασικά χαρακτηριστικά τους που θα εξετασθούν στη συνέχεια αυτής της ενότητας.

Η ενασχόληση με την ιστορία της σύγχρονης Γεωγραφίας στο πλαίσιο αυτού του κειμένου θα επικεντρωθεί σε ορισμένα βασικά σημεία: Στον συνολικό χαρακτήρα του κάθε σημαντικού παραδείγματος, στην κριτική του, στο πέρασμα από το ένα παράδειγμα στο άλλο και στη σχέση τους με την κοινωνικοπολιτική πραγματικότητα στην οποία αντιστοιχούν. Κατά συνέπεια, για κάθε παράδειγμα θα μας απασχολήσει το φιλοσοφικό ρεύμα στο οποίο εντάσσεται, το ερμηνευτικό πρότυπο που προβάλλει, η μεθοδολογία που χρησιμοποιεί και η σχέση χώρου/κοινωνίας την οποία συνθέτει ή στην οποία παραπέμπει. Αντίθετα, δεν θα αναφερθώ, παρά μόνο περιστασιακά, στο έργο συγκεκριμένων εκπροσώπων κάθε παραδείγματος για το οποίο υπάρχει, εξάλλου, πλούσια βιβλιογραφία.²³

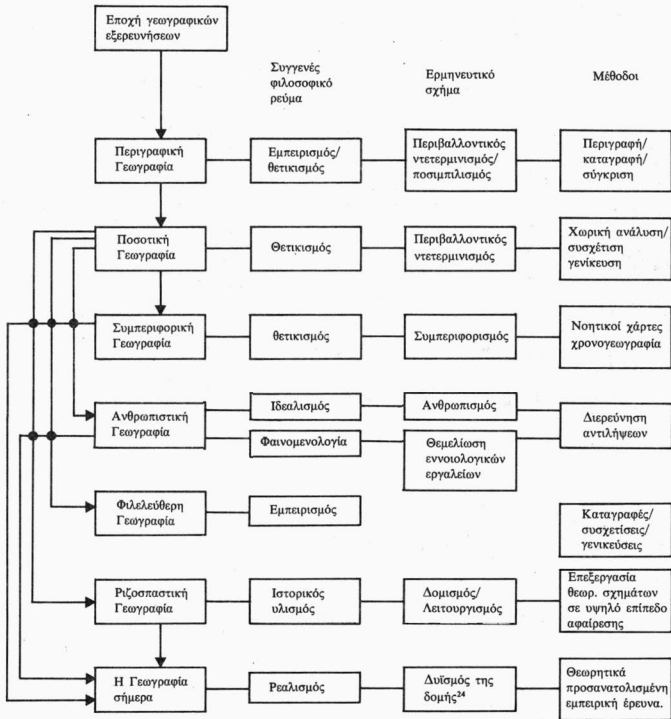
22. Αναφέρεται από τον Johnston (1983a: 38).

23. Όσον αφορά την εποχή της Περιγραφικής Γεωγραφίας βλ. Hartshorne (1939), Johnston (1986), Stoddart (1986), για την Ποσοτική Γεωγραφία βλ. Harvey (1969), James (1972b), για τη Συμπεριφορική Γεωγραφία βλ. Haggett, Chorley (1967), Cox, Gollidge (1981), για τη Ριζοσπαστική Γεωγραφία βλ. Peet (1977), Harvey (1973), Quaini (1982), Smith (1984), για την Ανθρωπιστική Γεωγραφία βλ. Buttimer (1976), Relph (1977), Tuan (1976 και 1977), Ley, Samuels (1978), ενώ για συνολικότερες προσεγγίσεις βλ. Gregory (1978), Gould (1985), Johnston (1983a), Johnston (1983b), Johnston (1986) και Johnston, Claval (1984).

ΣΧΗΜΑ 1

Διαδοχή παραδειγμάτων στο χώρο της Γεωγραφίας

24. Βλέπε παρακάτω σ. 141.

Η Γεωγραφία, σε αντίθεση με τις άλλες επιστήμες, δεν είναι «επιστήμη της πολυθρόνας» λέει ο Stoddart (1986), τονίζοντας και ίσως περισσότερο νοσταλγώντας τα μεγάλα και ανεξερεύνητα περιθώρια επιτόπιας έρευνας περασμένων εποχών. Η παρατήρηση αυτή δεν διαφοροποιεί ουσιαστικά το χαρακτήρα της από εκείνον των υπόλοιπων επιστημών, αφού για όλες αφηρητικό σημείο αποτελούν πρακτικά ζητήματα που αντικειμενοποιούνται και για τα οποία προτείνονται γενικές αρχές λύσης χρησιμοποιώντας αφαιρετικά σχήματα. Η διαφορά βρίσκεται στο εύρος και την πολυπλοκότητα του γεωγραφικού «εργαστηρίου» που διαφοροποιεί τη μορφή της γεωγραφικής πρακτικής από εκείνη των άλλων επιστημονικών πρακτικών. Η διαφορά αυτή συνδέεται και με την παραδοσιακή απόσταση μεταξύ θεωρίας και Γεωγραφίας και την εξέλιξη αυτής της απόστασης με τη μετάβαση από το ένα κυρίαρχο παράδειγμα στο άλλο.

Η εποχή των εξερευνήσεων αρχίζει, όπως είδαμε, πολύ παλιά και συνδέεται με την εξωστρέφεια ορισμένων κοινωνιών που τροφοδοτείται από προοπτικές διασφάλισης/επέκτασης της πολιτικοστρατιωτικής τους ισχύος, από προοπτικές διεύρυνσης των πηγών άντλησης οικονομικών πόρων, από δημογραφικές πιέσεις κτλ. συνήθως σε μια αξεδιάλυτη ενότητα, ιδιαίτερα μάλιστα αφού αναφερόμαστε σε εποχές όπου η (πολιτική) εξουσία αποτελούσε αρχή κοινωνικής ενσωμάτωσης και η (πολιτική) βία αρχή κατανομής των αγαθών. Η εξερεύνηση, όμως, ως συστηματική πρακτική αναφέρεται στη μεταβατική περίοδο της Αναγέννησης, του Διαφωτισμού και της εισόδου στη σύγχρονη εποχή, τοποθετείται αποκλειστικά στην Ευρώπη ως σημείο έμπνευσης και οργάνωσής της, συνδέεται με την ανάπτυξη κοινωνικών σχέσεων που καθορίζονται όλο και περισσότερο από την οικονομική βία των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής και διαπνέεται, τέλος, από το πνεύμα του μοντερνισμού το οποίο και ενσαρκώνει.

Η ανάπτυξη του καπιταλισμού διαχωρίζει από την ανθρώπινη πράξη τα αντικείμενά της (αντικειμενοποιώντας, παράλληλα, και τα υποκείμενα) προβάλλοντας, μέσα από την καθημερινότητα, την ανταλλακτική τους αξία ως ουσία τους και όχι την αξία χρήσης τους. Ο κόσμος χάνει, παράλληλα, με γρήγορους ρυθμούς τη μυθική του διάσταση, καθώς η συλλογική ερμηνεία του (μύθος) υποχωρεί μπροστά στην ανάπτυξη της ατομικής λογικής η οποία την αμφισβητεί και, καλούμενη να καλύψει την «ολότητα» του μύθου, ανάγεται αναγκαστικά στο χώρο του απολύτου.²⁵ Η αντιστροφή της χεγκελιανής διαλεκτικής στο μαρξιστικό παράδειγμα, όπου προσδιοριστική αρχή αποτελούν οι υλικές συνθήκες της παραγωγής αγαθών και της κοινωνικής αναπαραγωγής την οποία καθορίζουν οι πρώτες με την έννοια ότι «δεν είναι η συ-

25. Βλ. την ανάλυση του Habermas για την υποκειμενο-κεντρική λογική στο πλαίσιο μιας γενικότερης ανάλυσης της αντίληψης του μοντερνισμού στον Hegel (1987: 23-44).

νειδίση των ανθρώπων που καθορίζει το “είναι” τους, αλλά το κοινωνικό τους είναι που καθορίζει τη συνείδησή τους», παραμένει στο χώρο της υποκειμενο-κεντρικής λογικής του μοντερνισμού (Habermas, 1987: 75-82), δημιουργώντας μάλιστα ιδιαίτερα ευνοϊκές συνθήκες για την αντικειμενοποίηση του υποκειμένου.

Στις συνθήκες αυτές αναπτύσσεται η επιστήμη ως πρακτική-εκφραστής του μοντερνισμού με την έννοια του βασικού εργαλείου που οδηγεί προς το καλύτερο αύριο από μια εποχή που είναι και η πρώτη που παρουσιάζει έντονη αυτοσυνείδηση ως εποχή *τομή* στην ανθρώπινη ιστορία. Η επιστήμη αποτελεί την αποθέωση της υποκειμενο-κεντρικής λογικής και βαθμιαία υποσκάπτει κάθε ισχυρισμό που δεν προέρχεται από την ίδια (τέχνη και ηθική είτε «υποτάσσονται» παίρνοντας συγκεκριμένες μορφές τέχνης και δικαίου, είτε παραπέμπουν σε νέες «μυθοποιητικές» μετα-μοντέρνες ολότητες). Θετικισμός και εμπειρισμός επικρατούν ως επιστημονικά παραδείγματα στο πλαίσιο αυτό, όπου ως θεμέλιο υφέρπει η υποκειμενο-κεντρική λογική και η αντικειμενοποίηση. Βασικός τροφοδότης της κυριαρχίας τους αυτής είναι η δυνατότητα της θετικής/αντικειμενοποιητικής επιστήμης να διευρύνει τις δυνατότητες εξυπηρέτησης των κυρίαρχων κοινωνικών συμφερόντων, νομιμοποιημένη, παράλληλα, από τις επαναστατικές αλλαγές στον τρόπο ζωής στις οποίες συμβάλλει στο πλαίσιο ενός αναπτυσσόμενου τρόπου παραγωγής.

* * *

Η Γεωγραφία διαμορφώνει καταρχάς τη φυσιογνωμία της ως διαδικασία συλλογής (εξερεύνηση), συστηματοποίησης (καταγραφή, κατηγοριοποίηση) και διάδοσης (χαρτογράφηση) πληροφοριών που αφορούν στοιχεία της επιφάνειας του πλανήτη. Τα στοιχεία αυτά που αναφέρονται σε γεωργικά προϊόντα, στον πλούτο του υπεδάφους, σε ανθρώπινους πληθυσμούς και την υπόλοιπη πανίδα έχουν ξεχωριστό κοινωνικό ενδιαφέρον σε μια εποχή που εξαπλώνεται η αποικιοκρατία και οι πληροφορίες της Γεωγραφίας μπορούν ν' αποτελέσουν τη βάση για τις αποφάσεις αξιοποίησης/εκμετάλλευσης των διαφόρων περιοχών. Στις μεγάλες αποικιοκρατικές δυνάμεις η λειτουργία αυτή της Γεωγραφίας εναρμονίζεται και με την τρέχουσα αντίληψη γι' αυτήν: «Δεν υπάρχει χώρα που θα μπορούσε δυσκολότερα να εγκαταλείψει τη γεωγραφική γνώση από την Αγγλία [...]. Τα συμφέροντα της Αγγλίας είναι όσο πλατιά και ο κόσμος. Οι αποικίες της, το εμπόριό της, οι μεταναστεύσεις της, οι πόλεμοί της, οι ιεραπόστολοι της και οι επιστήμονες-εξερευνητές της τη φέρνουν σε επαφή με κάθε περιοχή της γης, πράγμα που σημαίνει ότι είναι πρώτιστης σημασίας να μη φεισθούμε μέσων για τη γεωγραφική εκπαίδευση της νεολαίας» (Keltie, 1886: 83).²⁶

26. Αναφέρεται από τον Stoddart (1986: 85).

Η «εξωστρέφεια» αυτή της Γεωγραφίας οδηγεί στην προνομιακή μελέτη των απομακρυσμένων περιοχών, με αποτέλεσμα η γνώση γι' αυτές να είναι μερικές φορές πιο συστηματική από εκείνη των μητροπολιτικών περιοχών. Στο πλαίσιο αυτό δημιούργησε αίσθηση η αποκάλυψη του γεγονότος ότι οι εργάτες του λονδρέζικου East End είχαν πιο περιορισμένο λεξιλόγιο από «άγριους» κατοίκους νησιών της Μελανησίας (Stoddart, 1986: 38). Η βαθμιαία εξισορρόπηση της εξωστρέφειας της Γεωγραφίας με την ανάπτυξη του ενδιαφέροντος και την πρακτική διερεύνησης εσωτερικών (γεωγραφικών) προβλημάτων συνδέεται με την κατάρρευση του αποικιοκρατικού συστήματος και τη μεταφορά για μεγάλο χρονικό διάστημα του επικέντρου του ενδιαφέροντος στις εσωτερικές διαδικασίες συσσώρευσης.²⁷ Είναι ενδεικτική της στροφής αυτής η θέση που ανέπτυξε ο Wooldridge στο Ινστιτούτο των βρετανών Γεωγράφων σε μια εποχή δραματικής συρρίκνωσης της βρετανικής αυτοκρατορίας:

«Η ανθρωπογεωγραφία του Somerset είναι, για παράδειγμα, πιο ενδιαφέρουσα και από πολλές απόψεις πιο σημαντική από εκείνη της Σομαλίας και παρά το ότι κανείς θα έπρεπε να εύχεται και οι δύο να μελετηθούν, είναι η πρώτη που συνήθως παραγνωρίζεται» (1952: 7).²⁸

Σημειώθηκαν ήδη ορισμένα στοιχεία που αφορούν τη σχέση της ανάπτυξης της Γεωγραφίας με την ιστορικοκοινωνική πραγματικότητα στην οποία εγγράφεται. Η σχέση Γεωγραφίας και κοινωνικής πραγματικότητας παρουσιάζεται συχνά άκαμπτη και μηχανιστική. Η Γεωγραφία όργανο στα χέρια του ιμπεριαλισμού, τροφοδότης της εξουσίας στις ολοκληρωτικότερες αποφάσεις της (πόλεμος),²⁹ παρουσιάζεται ως αυτόματη συνέπεια/αντανάκλαση των κοινωνικοπολιτικών εξελίξεων. «Η μελέτη και η διδασκαλία της νέας Γεωγραφίας σε ανώτερο επίπεδο προωθήθηκε την εποχή εκείνη (1870-1918) σε μεγάλο βαθμό —αν όχι κυρίως— για να εξυπηρετήσει τα συμφέροντα του ιμπεριαλισμού στις διάφορες μορφές του, όπου περιλαμβάνεται η εδαφική κατάκτηση, η οικονομική εκμετάλλευση, ο μιλιταρισμός και η ταξική και φυλετική καθυπόταξη» (Hudson, 1977: 12).³⁰

Δεν είναι η ύπαρξη γεωγράφων με τελείως διαφορετικές προθέσεις —όπως, για παράδειγμα, οι Reclus και Kropotkin που ασχολήθηκαν με τη Γεωγραφία έχοντας ως βάση ένα ακόμη και επαναστατικό κοινωνικό ενδιαφέρον (Stoddart, 1981 και 1986)— που αναιρεί το μηχανιστικό αυτό σχήμα, αλλά,

27. Για τις σχέσεις εξωτερικών και εσωτερικών διαδικασιών συσσώρευσης και την ανάλυσή τους με όρους διαφορετικών καθεστώτων συσσώρευσης σε αντιδιαστολή με την ανάλυσή τους με όρους κέντρου-περιφέρειας βλ. Lipietz (1987: 47-112).

28. Αναφέρεται από τον Stoddart (1986: 146).

29. Βλ. κυρίως το έργο του Lacoste —και τη σχολή που δημιούργησε γύρω από το περιοδικό *Hérodote*— και ειδικότερα (1976).

30. Αναφέρεται από τον Stoddart (1986: 128).

κυρίως, ο παρωχημένος χαρακτήρας της αντίληψης για την κοινωνικοπολιτική εξέλιξη που υφέρπει στις παραπάνω αναλύσεις και που την αντιμετωπίζει σε μεγάλο βαθμό ως προδιαγεγραμμένη πορεία. Η αντίληψη που διακρίνει τη δική μας ανάλυση στο σημείο αυτό δεν αντιμετωπίζει την κοινωνικοπολιτική πραγματικότητα ως αναπόφευκτη εξέλιξη, αλλά ως απότοκο τόσο δομικών προσδιορισμών όσο και των συγκεκριμένων επιλογών ατομικών και συλλογικών/θεσμικών υποκειμένων, όπου οι πρώτοι αποτελούν το πλαίσιο κίνησης των δεύτερων ενώ η αναπαραγωγή των δεύτερων αναπαράγει συνεχώς και διαφοροποιεί ταυτόχρονα τους πρώτους (Bhaskar, 1979: 43-4). Κατ' αναλογία η σχέση της φυσιογνωμίας της Γεωγραφίας με την ιστορικοκοινωνική εξέλιξη έχει τον ίδιο διττό³¹ χαρακτήρα, όπου η δεύτερη αποτέλεσε το πλαίσιο διαμόρφωσης και όχι το χνάρι πάνω στο οποίο θα εκινείτο αναπόφευκτα η ανάπτυξη της πρώτης. Έτσι, η σχέση που θα εμφανίζεται στην περιληπτική παρουσίαση των κυρίαρχων παραδειγμάτων μεταξύ κοινωνικοπολιτικής συγκυρίας και ανάπτυξης της Γεωγραφίας αναφέρεται κυρίως στο πλαίσιο συγκρότησης μιας ιστορικά διαμορφωόμενης σχέσης και όχι στην ανεξάντλητη πολυμορφία της πραγματικότητάς της. Με την έννοια αυτή σχετικοποιείται και η σημασία της λογικής της εξέλιξης της σχέσης αυτής και οι προβολές στο μέλλον της έχουν την έννοια της προσπάθειας εντοπισμού των πιθανών κατευθύνσεών της και όχι κάποιας προδιαγεγραμμένης πορείας της. Κάθε αυριανή διαμόρφωση της σχέσης αυτής είναι, συνεπώς, ως συγκεκριμένη έκβαση, ανοιχτή.

2. Περιγραφική Γεωγραφία

Το πρώτο κυρίαρχο γεωγραφικό παράδειγμα κατά τη σύγχρονη περίοδο αποτελεί η Περιγραφική Γεωγραφία (Regional Geography). Αντικείμενο της Γεωγραφίας κατά την περίοδο της κυριαρχίας του ρεύματος αυτού ήταν, όπως ανέφερα, η συλλογή, καταγραφή και χαρτογράφηση πληροφοριών σχετικών με το φλοιό της γης. Αναφέρθηκα, επίσης, στη σχέση μιας τέτοιας γεωγραφικής πρακτικής με τις διαδικασίες συσσώρευσης στις αποικιακές μητροπόλεις που εγγράφει τη λειτουργία της σε συγκεκριμένο ιστορικοκοινωνικό πλαίσιο.

Κατά την εποχή αυτή η Γεωγραφία έχει συνθετικό χαρακτήρα και αποτελεί το επιστημολογικό δίδυμο της Ιστορίας. Ασχολείται με τη διαφοροποίηση των στοιχείων που την ενδιαφέρουν στο χώρο, όπως η Ιστορία —ή

---

31. Διττό με την έννοια ότι το παραπάνω σχήμα αναφέρεται στο «δουισμό της δομής» (duality of structure), βλ. Giddens (1976, 121).

μάλλον ένα είδος Ιστορίας— ασχολείται με τη διαφοροποίηση των στοιχείων που την ενδιαφέρουν στο χρόνο.

Παρά την απλοϊκή της μεθοδολογία κατά την περίοδο αυτή, που την κατέτασσε σε χαμηλή θέση στην ιεραρχία των επιστημονικών κλάδων, η Γεωγραφία αντιμετώπιζε σημαντικά προβλήματα που πήγαιζαν από την πρακτική σημασία των αποτελεσμάτων της σε συνδυασμό με τις έκδηλες ή και υπέρπουσες ερμηνευτικές που καθοδηγούσαν τη δραστηριότητά της. Οι ερμηνευτικές αυτές, με τη μορφή περισσότερο ή λιγότερο συγκροτημένων θεωριών, διαμόρφωναν την πρακτική της συλλογής και καταγραφής με την έννοια ότι κατηύθυναν την επιλογή των συλλεγομένων στοιχείων, οδηγούσαν την καταγραφή σε ορισμένες κατηγοριοποιήσεις κτλ. Στήριγμα των ερμηνευτικών αυτών αποτελούσαν βασικά θεωρητικά ρεύματα της εποχής—όπως οι θεωρίες του Δαρβίνου,³² οι θεωρίες των πιθανοτήτων από τους γάλλους μαθηματικούς κτλ.— τα οποία μεταφέρονταν συχνά με παραφθορές και παρερμηνείες στο χώρο της Γεωγραφίας.

Στη μεγάλη συζήτηση της εποχής μεταξύ ντετερμινιστικών και ποσιμπλιστικών απόψεων—η οποία μπορεί να θεωρηθεί και ως μία από τις πολυάριθμες μορφές που πήρε κατά καιρούς η διάσταση μεταξύ δομικού καθορισμού της συμπεριφοράς και βολονταρισμού πριν ακόμη διατυπωθεί ρητά ως διάσταση μεταξύ Durkheim και Max Weber—, οι θεωρίες του Δαρβίνου τροφοδότησαν το δεύτερο σκέλος και οι παρερμηνείες τους το πρώτο. Ο περιβαλλοντικός ντετερμινισμός σημαίνει την αναγκαστική εξελικτική προσαρμογή του ανθρώπου στις αλλαγές του φυσικού περιβάλλοντος στο πλαίσιο μιας μοναδικής και προδιαγεγραμμένης εξελικτικής πορείας, όπου παραγνωρίζεται, παράλληλα, η ανθρώπινη/κοινωνική εισροή στις φυσικές αλλαγές. Στο σημείο αυτό έχει ιδιαίτερη σημασία η σύγχυση μεταξύ πορείας εξέλιξης και τρόπου εξέλιξης που χαρακτήριζε στο τέλος και τον ίδιο τον Δαρβίνο. Ο ποσιμπλισμός, από την άλλη πλευρά, αντιμετωπίζει τη σχέση φυσικού και κοινωνικού περιβάλλοντος ως σχέση ανοιχτή, όπου η πορεία εξέλιξης αποτελεί συνεχώς συγκεκριμενοποίηση/επιλογή μιας από τις κάθε φορά πιθανές εκβάσεις. Στη δυνατότητα της «επιλογής» αυτής, η οποία δεν αναλύεται ιδιαίτερα,³³ έγκειται και το περιθώριο της ανθρώπινης «ελευθερίας»³⁴ από τους

32. Βλ. Stoddart (1986: 158-79).

33. Την εποχή αυτή μέσα στο ρεύμα του ποσιμπλισμού βρίσκεται το έργο του Vidal de la Blanche και κατ'επέκταση των ιστορικών της σχολής των *Annales*—της οποίας οι πρωτεργάτες Bloch και Febvre υπήρξαν μαθητές του—όπου υπάρχει διάχυτη μια πολύ σύγχρονη αντίληψη της σχέσης δομικού προσδιορισμού και δράντος υποκειμένου, χωρίς όμως να αναλύεται και να θεμελιώνεται. Με την έννοια αυτή, όπως σημειώνει και ο Baker (1984: 9), το παραπάνω έργο δεν καθοδήγησε μεθοδολογικά αλλά κυρίως ενέπνευσε τις νεότερες έρευνες ιστορικών και, σε μικρότερο βαθμό, γεωγράφων.

34. Η «ανθρώπινη» ελευθερία εκλαμβάνεται εδώ με την έννοια του είδους (άνθρωπος) στον οποίο αναφέρεται και όχι της ατομικής ελευθερίας.

δομικούς/φυσικούς προσδιορισμούς. Έτσι, διαφοροποιείται η Γεωγραφία, επιστήμη του παρόντος που η πορεία της είναι συνεχώς μια ανοιχτή έκβαση, από την Ιστορία η οποία ως πραγματοποιημένη είναι μία και μοναδική.

Είναι βέβαια λάθος να προβάλλονται οι «ανησυχίες» του παρόντος σε παλαιότερες επιστημολογικές συζητήσεις. Είναι σαφές ότι την περίοδο εκείνη η συζήτηση, όσον αφορά τη σχέση δομικού προσδιορισμού και περιθωρίων ελεύθερης βούλησης, γινόταν με πολύ διαφορετικούς όρους απ' ό,τι σήμερα και ήταν απογυμνωμένη απ' όλες τις εν τω μεταξύ επεξεργασίες στις οποίες παραπέμπε σήμερα η σχετική συζήτηση. Το γεγονός, όμως, ότι κάθε εποχή πρέπει να κρίνεται με τα δικά της μέτρα δεν αναιρεί τη σημασία της συστηματικής/αναλυτικής αναδρομής στην εξέλιξη θεωρητικών αναζητήσεων —αναδρομή που βασίζεται στις κυρίαρχες αντιλήψεις του παρόντος— όπου το παρόν αντιμετωπίζεται ως προέκταση και εν μέρει ως δημιουργημα του παρελθόντος και όπου το παρελθόν ανασυντίθεται, ως ουσία, μέσα από το πρίσμα των κυρίαρχων αντιλήψεων του παρόντος. Με την έννοια αυτή, άλλωστε, μπορεί να ερμηνευθεί και η περιοδική αναζωογόνηση παλαιών κυρίαρχων επιστημονικών παραδειγμάτων στο πλαίσιο της οποίας τονίζονται κάθε φορά σχετικά διαφορετικές πλευρές —που συνδυάζονται θετικά με το επίκαιρο κυρίαρχο παράδειγμα— και που δεν αντικατοπτρίζουν αναγκαστικά τη συνολική ή ακόμη και την κυρίαρχη φυσιογνωμία του παραδείγματος, όπως αυτή παρουσιάζονταν κατά την εποχή της κυριαρχίας του.³⁵

Βασικό χαρακτηριστικό στοιχείο της πρώτης αυτής περιόδου της σύγχρονης Γεωγραφίας αποτελεί η ενιαία αντιμετώπιση φυσικού και κοινωνικού περιβάλλοντος. Η ενότητα αυτή, όμως, παρουσιάζεται ιδιαίτερα προβληματική τόσο με την έννοια της σχέσης των δύο συνιστωσών στην οποία αναφερθήκαμε ήδη όσο και με την έννοια του καθορισμού του αντικειμένου της Γεωγραφίας. Η δυσκολία καθορισμού του αντικειμένου της αποτέλεσε για τη Γεωγραφία μία από τις βασικές αιτίες του προβληματικού της status ως επιστήμης. Το αχανές αντικείμενό της μπορούσε να χωριστεί σε πολλά υποσύνολα, μερικά από τα οποία μπορούν να αντιμετωπιστούν ως κλειστά συστήματα, ενώ άλλα, και κυρίως η Ανθρωπογεωγραφία, αποτελούν ανοιχτά συστήματα,³⁶ με αποτέλεσμα να είναι αδύνατη η ενιαία γεωγραφική μεθοδολογία.

Ήδη από τα τέλη του προηγούμενου αιώνα υπάρχει συζήτηση για τη φυσιογνωμία της Γεωγραφίας, η οποία αρχικά, και σε συνδυασμό με την πρα-

35. Χαρακτηριστικό από την άποψη αυτή είναι ο τρόπος που αναβιώνει η χρήση των εργαλείων της χωρικής ανάλυσης που είχε εξοβελίσει η ριζοσπαστική κριτική ή και ο τρόπος που αναβιώνουν αλθουσεριανές θέσεις μετά την κριτική που υπέστησαν ως σχηματικές και μηχανιστικές κτλ.

36. Για τη διαφορά μεταξύ ανοιχτών και κλειστών συστημάτων βλ. Bhaskar (1979: 56-59) και Sayer (1984: 111-4).

κτική των εξερευνηήσεων, αναφέρεται στο σύνολο του φυσικού και κοινωνικού περιβάλλοντος των υπό μελέτη περιοχών. Στη συνέχεια το φυσικό περιβάλλον μοιάζει να προσελκύει μεγαλύτερο ενδιαφέρον. Οι κλάδοι στους οποίους υποδιαιρείται η Φυσική Γεωγραφία (Γεωμορφολογία, Γεωλογία, Γεωδαισία κτλ.) είναι και πολυπληθείς και κυρίαρχοι στο επίπεδο του γεωγραφικού *curriculum* στο οποίο η Ανθρωπογεωγραφία παραμένει ουραγός για μεγάλο χρονικό διάστημα.³⁷ Με το πέρασμα στον 20ό αιώνα η Ανθρωπογεωγραφία διευρύνεται με την ανάπτυξη της Γεωπολιτικής,³⁸ με την οποία όμως οι αμοιβαίες γονιμοποιήσεις θα παραμείνουν σε χαμηλό επίπεδο. Η συνέχεια επιφύλαξε για τους κλάδους της Φυσικής Γεωγραφίας μια όλο και αυξανόμενη εξειδίκευση καθώς και τη βαθμιαία στροφή προς τη μεθοδολογία των φυσικών επιστημών. Η Ανθρωπογεωγραφία παρέμεινε και στο πρώτο μισό του 20ού αιώνα καθαρά περιγραφική, αφοσιωμένη στην εξέταση συγκεκριμένων περιοχών στην οποία ενσωμάτωνε και τα γενικά χαρακτηριστικά του φυσικού περιβάλλοντος με μία έννοια που δεν μπορούσε παρά να απουσιάζει από τους θετικιστικά προσανατολισμένους πλέον κλάδους της Φυσικής Γεωγραφίας.

Στο πλαίσιο των εξελίξεων αυτών υπήρξε μια διαρκής συζήτηση για το χαρακτήρα της Γεωγραφίας, η οποία σε κάποιο βαθμό συνεχίζεται ακόμη.³⁹ Το ερώτημα με το οποίο ασχολείται η συζήτηση αυτή είναι καταρχάς το «τι είναι» και το «τι θα έπρεπε να είναι» η Γεωγραφία και, κατά δεύτερο λόγο, οι δυνατότητες που έχει να εξετάζει με επιστημονική συνέπεια ένα αντικείμενο τόσο σύνθετο όσο το δικό της. Ο κανονιστικός χαρακτήρας του πρώτου σκέλους του ερωτήματος έθεσε εξαρχής τα όρια και δημιούργησε τις προϋποθέσεις για τα αδιέξοδα της συζήτησης. Η συζήτηση για το «τι είναι» Γεωγραφία *in abstracto* προδίδει μια έκδηλη ή υπέρπουσα ιδεαλιστική αντίληψη για την επιστήμη, η οποία είναι κάτι που η ανθρώπινη πρακτική καλείται να πραγματοποιήσει στο πλαίσιο της διαρκούς προσπάθειας του ανθρώπου για την αποκάλυψη της «αλήθειας» —μίας αλήθειας δηλαδή που υπάρχει έξω από αυτόν— και για την προσέγγιση της οποίας η επιστήμη αποτελεί το προνομιακό εργαλείο. Η αναζήτηση αυτή μεταφέρει την επιστήμη, ως ενσάρκωση του υποκειμενικού ορθολογισμού, στο χώρο του απολύτου, ενώ προσπαθεί να την ορίσει με τη βοήθεια εννοιολογικών εργαλείων απογυμνωμένων από τον ιστορικό και κοινωνικό τους χαρακτήρα (reified).⁴⁰

37. Για την ακαδημαϊκή ιστορία της Γεωγραφίας στην Αγγλία και ιδιαίτερα στα πανεπιστήμια του Καίμπριτζ και της Οξφόρδης βλ. Stoddart (1986: 77-127).

38. Σημαντική για την ανάπτυξη της Γεωπολιτικής υπήρξε η παρουσία του Mackinder (Parker, 1982). Βλ. επίσης, γενικότερα Parker (1985).

39. Βλ. για παράδειγμα, το αφιέρωμα της *Pensée* (1977, τ. 194), Granö (1981) και Johnston (1986: 122-43).

40. Οι διαδικασίες αυτές απογύμνωσης είναι αντίστοιχες με εκείνες που καταλήγουν στο

Αν αντίθετα ξεκινήσει κανείς από τη θέση που αναφέραμε ότι «Γεωγραφία είναι αυτό που κάνουν οι γεωγράφοι», μπορεί να δώσει μία άλλη προοπτική στη συζήτηση για το χαρακτήρα της Γεωγραφίας και για την ενότητα του αντικειμένου της. Η Γεωγραφία παρουσιάζει ενιαίο ενδιαφέρον για το φυσικό και κοινωνικό περιβάλλον ως απότοκο της πρακτικής των εξερευνητήσεων από την οποία προέρχεται και η αρχική κοινωνική της υπόσταση και στη συνέχεια η ακαδημαϊκή της συγκρότηση.⁴¹ Τι ενδιαφέρον αυτό παρουσιάζεται καταρχάς «εξωστρεφές» (από τις εξερευνητικές μητροπόλεις προς οποιαδήποτε εκμεταλλεύσιμη περιοχή της γης) και απόλυτα ευρωπαϊκό, τροφοδοτούμενο από τη λογική των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής και, ιδιαίτερα, από ένα καθεστώς συσσώρευσης που συναρτάται με την εκτατική και προνομιακή εξασφάλιση πρώτων υλών και του εμπορίου ορισμένων προϊόντων και πολύ λιγότερο με τη διεύρυνση της αγοράς, ιδιαίτερα της εξωτερικής. Το ενδιαφέρον των μητροπολιτικών κοινωνικοοικονομικών σχηματισμών για πρώτες ύλες επιδρά οπωσδήποτε στη χαρακτηριστική μεταβολή του γεωγραφικού ενδιαφέροντος, το οποίο από συνολικό και «επιφανειακό» συνδυαζόμενο περισσότερο με τις ανάγκες της φάσης των αποικιακών κατακτήσεων στρέφεται βαθμιαία στην πληρέστερη διερεύνηση του φυσικού πλούτου. Η ταχύτερη συγκρότηση των κλάδων της Φυσικής Γεωγραφίας που σχετίζονται με την αναζήτηση πρώτων υλών και ιδιαίτερα ορυκτού πλούτου (Γεωμορφολογία, Γεωδαισία κτλ.) αποτελεί ένδειξη για την ορθότητα μιας τέτοιας ερμηνευτικής κατεύθυνσης.

Από την άλλη πλευρά, η αντίσταση των μη ευρωπαϊκών πληθυσμών στην αποικιακή εξάπλωση και την εκμετάλλευση των πλουτοπαραγωγικών πηγών τους ήταν ουσιαστικά μηδαμινή και με την έννοια αυτή δεν δημιούργησε βάση ανάπτυξης του ενδιαφέροντος για τη μελέτη τους ως αντιπάλου/εμποδίου στην αποικιακή εκμετάλλευση. Και η Κοινωνική Ανθρωπολογία και Εθνολογία ουδέποτε αντιμετώπισαν με ένα τέτοιο πρίσμα το αντικείμενό τους: αντίθετα, και μέσα στο πνεύμα του μοντερνισμού, πνεύμα μιας γραμμικής ιστορικής πορείας, αντιμετώπισαν τους πληθυσμούς αυτούς ως πρωτόγονους και το δυτικο-κεντρικό πάντοτε ενδιαφέρον εστιάστηκε σ' αυτούς περισσότερο για την αναζήτηση του παρελθόντος του «νόμιμου» πολιτισμού, παρά ως τμήματος της σύγχρονης γήινης κοινότητας.

Αν η αντίσταση των πληθυσμών αυτών ήταν μικρή, ή τουλάχιστον ανα-

---

φειτισμό του εμπορεύματος. Σε προηγούμενο άρθρο προσπάθησα να ανασκεύασω αυτήν την απογύμνωση (Maloutas, υπό δημοσίευση). Βλ. επίσης Pickles (1985).

41. Σχετικά με την ίδρυση και ανάπτυξη ομίλων, λεσχών, συλλόγων κτλ. γεωγραφικού/εξερευνητικού ενδιαφέροντος στην Αγγλία και το ρόλο τους στην ακαδημαϊκή συγκρότηση της Γεωγραφίας, βλ. Stoddart (1986: 59-76).

ποτελεσματική, ο ανταγωνισμός των διαφόρων εθνικών μητροπολιτικών κρατών ήταν μεγάλος. Τα προβλήματα που απέρρεαν από τον ανταγωνισμό αυτό τροφοδότησαν, στο χώρο της Γεωγραφίας, την ανάπτυξη της Γεωπολιτικής, η οποία, όμως, ουδέποτε συνδέθηκε οργανικά με την υπόλοιπη Γεωγραφία, ενώ αντίθετα συνδέθηκε περισσότερο, στον ακαδημαϊκό χώρο, με σπουδές Πολιτικής Επιστήμης και Διεθνών Σχέσεων. Έτσι, η λιγότερο συστηματική ανάπτυξη της Ανθρωπογεωγραφίας μπορεί εντελώς σχηματικά να συνδεθεί, αφ' ενός, με την εξωστρέφεια του γεωγραφικού ενδιαφέροντος κατά την περίοδο αυτή και, αφ' ετέρου, με τη σχετικά μικρή σημασία του κοινωνικού περιβάλλοντος των αποικιών όσον αφορά την προώθηση των μητροπολιτικών επιδιώξεων.

Υπό το φως μιας τέτοιας ανάλυσης αναδιαμορφώνονται και τα δεδομένα της συζήτησης για τον ενιαίο χαρακτήρα και το αντικείμενο της Γεωγραφίας καθώς αφαιρείται ο κανονιστικός της χαρακτήρας. Το ενιαίο της Γεωγραφίας μπορεί να αμφισβητηθεί έντονα σε μια περίοδο όπου το σκέλος της που ασχολείται με το φυσικό περιβάλλον καθορίζει όλο και σαφέστερα το αντικείμενό του και χρησιμοποιεί όλο και περισσότερο τις μεθόδους της θετικής επιστήμης, ενώ το σκέλος που ασχολείται με το κοινωνικό περιβάλλον προβληματίζεται για την έκταση του αντικειμένου και μεθοδολογικά παραμένει σε περιγραφικό επίπεδο.⁴² Οι δυνάμεις που ωθούσαν στη διατήρηση της συνοχής και του ενιαίου χαρακτήρα της Γεωγραφίας θα πρέπει ν' αναζητηθούν μάλλον στο πλαίσιο των διαμορφωμένων ακαδημαϊκών δομών, όπου παγιωμένα συμφέροντα εκφραζόμενα με καθιερωμένες ιεραρχίες, ελέγχους επιστημονικών χώρων κτλ. δημιουργούν φαινόμενα αδράνειας συντηρώντας σχήματα για τα οποία οι αρχικοί παράγοντες συγκρότησης έχουν εκλείψει ή αλλοιωθεί. Τα φαινόμενα αυτά αφορούν βέβαια το σύνολο των επιστημονικών κλάδων και όχι μόνο τη Γεωγραφία.

3. Η Ποσοτική Γεωγραφία

Η Ποσοτική Γεωγραφία αποτελεί το κυρίαρχο παράδειγμα της πρώτης μεταπολεμικής περιόδου. Η μετάβαση από το προηγούμενο της Περιγραφικής Γεωγραφίας σ' αυτό ολοκληρώνεται σχετικά γρήγορα καθώς οι υπέρμαχοί του προβάλλουν την απόκτηση επιστημονικής οντότητας και κύρους από τη Γεωγραφία που συντελείται μ' αυτόν τον τρόπο. Στα εγχειρίδια Ιστορίας της Γεωγραφίας το πέρασμα αυτό εικονογραφείται —και συχνά ανάγεται— στη

---

42. Η Ιστορική Γεωγραφία που αναπτύσσεται με μεγαλύτερη εσωτερική συνοχή οφείλει περισσότερα στην Ιστορία και λιγότερα στη Γεωγραφία.

διαμάχη μεταξύ Hartshorne και Shaeffer για το χαρακτήρα της γεωγραφικής επιστήμης.⁴³

Οι θέσεις του Hartshorne αποτελούν την πιο συγκροτημένη παρουσίαση του απερχόμενου παραδείγματος. Σύμφωνα με τις θέσεις αυτές (Hartshorne, 1939) ο χαρακτήρας της Γεωγραφίας είναι συνθετικός καθώς αντικείμενό της είναι η όσο το δυνατόν πιστότερη ανασύνθεση της φυσιολογίας διαφόρων περιοχών με τη συλλογή και απεικόνιση (σε χάρτες) των σημαντικότερων τους στοιχείων. Η ερμηνευτική διάσταση αυτού του παραδείγματος στηρίζεται στις συγκρίσεις μεταξύ περιοχών, δηλαδή, πρακτικά, στις συγκρίσεις μεταξύ χαρτών και στις συσχετίσεις που προκύπτουν από τις συγκρίσεις αυτές.

Η κριτική στις θέσεις του Hartshorne (Shaeffer, 1953) επικεντρώνεται σε ορισμένα βασικά σημεία: ουσιαστικό αντικείμενο κριτικής αποτελεί η γεωγραφική μοναδικότητα, η μοναδικότητα των περιοχών που αναδεικνύεται μέσα από τη γεωγραφική ανασύνθεση. Οι γεωγραφικές ανασυνθέσεις θεωρούνται συχνά αφελείς καθώς το αντικείμενό τους καλύπτει ένα τεράστιο φάσμα στοιχείων, τα οποία οριοθετούνται μάλλον αυθαίρετα, και οδηγεί σε ασύνδετες περιγραφές όπου στοιχεία όσον αφορά την ανθρώπινη δραστηριότητα αλληλοδιαδέχονται άλλα που αφορούν το φυσικό περιβάλλον. Τονίζεται, μάλιστα, ιδιαίτερα το γεγονός ότι η μοναδική φυσιολογία που αναζητά η Περιγραφική Γεωγραφία —κληρονομιά της δουλειάς του Vidal de la Blanche για το «pays»— δεν μπορεί να προβάλλεται σε μεγαλύτερες γεωγραφικές ενότητες, όπου η ύπαρξη ενός τέτοιου μοναδικού χαρακτήρα είναι αμφισβητήσιμη (Johnston, 1983a: 50).

Η έντονη κριτική στη μοναδικότητα εξηγείται από τη νέα τάση της Γεωγραφίας να παραμερίσει τα εμπόδια στην ανάπτυξη του νομοθετικού/κανονιστικού της χαρακτήρα. Η Περιγραφική Γεωγραφία δεχόταν σε πολύ μικρό βαθμό το νομοθετικό χαρακτήρα της μεθοδολογίας της καθώς η μοναδικότητα των περιοχών περιόριζε στο πλαίσιο της τα όρια των γενικεύσεων: οι ίδιες οι περιοχές αποτελούσαν τις ευρύτερες δυνατές γενικεύσεις.

Με την απόρριψη της μοναδικότητας η Γεωγραφία γίνεται νομοθετική, με την έννοια ότι στο πλαίσιο της αρχίζουν να παράγονται νόμοι και δεν περιορίζεται πλέον στη σύνθεση νόμων που προέρχονται από άλλους επιστημονικούς κλάδους. Το γεγονός αυτό επιφέρει και μια ριζική αλλαγή στο χαρακτήρα της γεωγραφικής επιστήμης που γίνεται πλέον αναλυτική, στο βαθμό, τουλάχιστον, που ακολουθεί το νέο παράδειγμα.

Ενώ οι μεθοδολογικές διαφορές των δύο αυτών παραδειγμάτων είναι σημαντικές, η φιλοσοφική τους θεμελίωση παραμένει απόλυτα θετικιστική

---

43. Βλ. σχετικά Johnston (1983a: 51-58).

και με την έννοια αυτή το εύρος της διαμάχης και της αλλαγής, από τη σημερινή σκοπιά που περιλαμβάνει και την έντονη κριτική του θετικισμού που επακολούθησε, σχετικοποιείται.⁴⁴

Κατά τη νέα αυτή περίοδο της Γεωγραφίας αρχίζει να χρησιμοποιεί σε μεγάλη έκταση τα μαθηματικά και τη στατιστική. Οι νόμοι που διατυπώνονται, άλλωστε, είναι κατά κανόνα γενικεύσεις που προέρχονται από στατιστικά θεμελιωμένες συσχετίσεις. Οι συσχετίσεις αυτές καταλήγουν στον εντοπισμό γενικών σχημάτων συσχέτισης (correlation patterns) και η επαλήθευσή τους σε διαφορετικές περιοχές τα ανάγει τελικά σε νόμους οι οποίοι χρησιμοποιούνται για την πρόβλεψη της εξέλιξης/ανάπτυξης περιοχών. Η νέα μεθοδολογία είναι, άλλωστε, στραμμένη πολύ περισσότερο προς την πρόβλεψη νέων καταστάσεων παρά προς την ερμηνεία της υπάρχουσας.

Στις νέες αυτές συνθήκες δημιουργείται έδαφος για την ανάπτυξη της γεωγραφικής θεωρίας και τη συνεχή διατύπωση και έλεγχο υποθέσεων. Ο τρόπος ανάπτυξης της θεωρίας είναι εμπνευσμένος από τις επιστήμες της φύσης. Το αντικείμενο της Γεωγραφίας γίνεται αντιληπτό ως κλειστό σύστημα όπου οι προσδιοριστικοί παράγοντες μπορούν να απομονωθούν, να μετρηθούν, να συσχετισθούν και να ελεγχθούν με τον ίδιο περίπου τρόπο που αυτό συμβαίνει στα εργαστήρια της φυσικής.

Η αποστασιοποίηση από τη μοναδικότητα σηματοδοτεί μια πορεία προς όλο και πιο αφαιρετικά σχήματα. Η πορεία αυτή συνδυάζεται όμως, αντίθετα απ' ό,τι θα περίμενε κανείς, με τη διάδοση γεωγραφικών μελετών σε μια πιο περιορισμένη, τοπική, κλίμακα. Το γεγονός αυτό ερμηνεύεται αν ληφθεί υπόψη και η προσπάθεια περιορισμού του αριθμού των προσδιοριστικών παραγόντων των υπό μελέτη φαινομένων που μοιάζει, τουλάχιστον, να είναι ευκολότερη στη μικρή κλίμακα. Η στροφή αυτή προς την τοπική κλίμακα συνδέεται και με ένα δεύτερο στοιχείο. Η μετάβαση από το προηγούμενο κυρίαρχο παράδειγμα σ' αυτό της Ποσοτικής Γεωγραφίας σηματοδοτεί επίσης το τέλος της επιρροής των δαρβινικών θεωριών, στο πλαίσιο της οποίας η περιοχή αντιμετωπιζόταν ως συνολικό φαινόμενο, ως οργανισμός για τη μελέτη του οποίου χρησιμοποιούνταν εννοιολογικά εργαλεία της βιολογίας και συγκρίσεις με έμβιους οργανισμούς (οργανικές αναλογίες). Η υφέρπουσα, συνήθως, αυτή μεθοδολογία της Περιγραφικής Γεωγραφίας—ιδιαίτερα μάλιστα όσον αφορά το αγγλοσαξονικό ντετερμινιστικό της σκέλος—υποκαθίσταται αρχικά στο πλαίσιο της Ποσοτικής Γεωγραφίας με τη βοήθεια εξωτερικών εισροών. Οι εισροές αυτές προέρχονται κυρίως από τις σχολές της Ανθρώπινης Οικολογίας (Human Ecology) και της Αστικής Κοινωνιολογίας του Σικάγου οι οποίες επικεντρώνονται στη μελέτη της κοινό-

44. Βλ. σχετικά Guelke (1977), Gregory (1978: 31-2), Johnston (1983a: 57-8).

τητας (community). Η Ποσοτική Γεωγραφία ευρισκόμενη σε κενό επικέντρωσης του αντικειμένου της μετά την κριτική του προηγούμενου παραδείγματος της, υιοθετεί το και ακαδημαϊκά νομιμοποιημένο επίκεντρο των κοινοτικών μελετών (community studies) που θα τη διακρίνει καθ' όλη τη διάρκεια της κυριαρχίας της—ακόμη και κατά την περίοδο της ωριμότητάς της όπου δεσπόζει η χωρική ανάλυση (spatial analysis)— ιδιαίτερα όσον αφορά τις μελέτες που αφορούν το χώρο της κατανάλωσης.

Η χωρική ανάλυση αποκρυσταλλώνει τη μεθοδολογία της Ποσοτικής Γεωγραφίας ενοποιώντας και, ταυτόχρονα, αποσαφηνίζοντας το αντικείμενό της. Στο πλαίσιο αυτό η Γεωγραφία επικεντρώνει το ενδιαφέρον της στη χωρική διάταξη των φαινομένων στην επιφάνεια της γης και αναζητά ερμηνείες στη μορφή αυτής της διάταξης. Η διαφορά της χωρικής ανάλυσης με το προηγούμενο παράδειγμα δεν έγκειται τόσο στο επιστημολογικό επίπεδο όσο στον ορισμό και τον τρόπο χρήσης του χώρου ως ερμηνευτικού παράγοντα που δημιουργεί τις προϋποθέσεις ανάπτυξης μιας νέας «επιστημονικότερης» μεθοδολογίας. Ο χώρος αντιμετωπίζεται με τη γεωμετρική του έννοια και ουσία του αποτελεί η έννοια της απόστασης. Οι οικονομικές σχέσεις, και ειδικότερα η χωρική οργάνωση της παραγωγής, αποτελούν τον πυρήνα του αντικειμένου της χωρικής ανάλυσης. Αναφερόμενη συνενπώς στη χωρική διάσταση παραγωγικών συστημάτων η χωρική ανάλυση συμπληρώνεται με εισροές από τη θεωρία συστημάτων, που αναπτύσσεται σε άλλους κλάδους, και διερευνά με μαθηματικές/στατιστικές μεθόδους και με την ευρεία χρήση μοντέλων τη δομή των συστημάτων αυτών ώστε να διατυπώσει τους νόμους της χωρικής τους «συμπεριφοράς».⁴⁵

Η χωρική ανάλυση δεν γεννάται, βέβαια, εκ του μη όντος κατά τη μεταπολεμική περίοδο. Στηρίζεται σε μεγάλο βαθμό στη Γερμανική Σχολή των αρχών του αιώνα όσον αφορά τις θεωρίες χωροθέτησης (Weber 1909, Christaller, 1933, Lösch, 1944) η οποία με τη σειρά της αποτελεί επέκταση των εργασιών του Von Thunen και την οποία αρχικά μετέφερε στον αγγλοσαξονικό χώρο, αναγνωρίζοντας τη σημασία της, ο Hartshorne (1939). Αναφέρομαι στα γεγονότα αυτά ως ένδειξη του αφαιρετικού χαρακτήρα των παραδειγμάτων, των οποίων η ύπαρξη δεν ανάγεται σε μια ξεκάθαρη και χρονικά ιεραρχημένη εναλλαγή του χαρακτήρα και του αντικειμένου της γεωγραφικής επιστημονικής δραστηριότητας ούτε, άλλωστε, πάντα και των προσώπων που τα ενσαρκώνουν. Στο θέμα αυτό θα επανέλθω αργότερα.

Η Ποσοτική Γεωγραφία ωθώντας τον κλάδο προς αναλυτική κατεύθυν-

45. Οι χωρικές παράμετροι που διερευνώνται συνήθως στο πλαίσιο αυτό αφορούν τη μορφή δικτύων των στοιχείων του συστήματος, τους κόμβους και την ιεράρχησή τους, τις επιφάνειες που επηρεάζει ο καθένας και τον τρόπο εξάπλωσης του συστήματος (Haggett, 1965 και Haggett κ.ά., 1977).

ση περιορίζει και το εύρος του αντικειμένου του. Οι οικονομικές σχέσεις και ειδικότερα η χωρική οργάνωση της παραγωγής γίνεται το αποκλειστικό σχεδόν αντικείμενο της Ποσοτικής Γεωγραφίας ιδιαίτερα με την ανάπτυξη της χωρικής ανάλυσης. Αντίθετα, η Ιστορική Γεωγραφία καθώς και η ενασχόληση με πολιτισμικά στοιχεία χρησιμοποιούν διαφορετικές μεθοδολογίες (ιστορικές, ανθρωπολογικές κτλ.) και αποσπώνται πλήρως από τον κεντρικό, την εποχή αυτή, κορμό της Γεωγραφίας.

Πώς θα μπορούσαν να ερμηνευθούν οι στροφές αυτές όσον αφορά το αντικείμενο και τη μέθοδο της Γεωγραφίας και, εν τέλει, της δημιουργίας στο χώρο της ενός νέου κυρίαρχου παραδείγματος: καταρχάς, και για να συνδεθούμε με τις αντίστοιχες διατυπώσεις όσον αφορά το προηγούμενο παράδειγμα, μπορούμε, παραφράζοντας τη γνωστή ρήση του Lacoste,⁴⁶ να πούμε ότι η Γεωγραφία φαίνεται να μη χρησιμεύει πρώτ' από όλα για τη διεξαγωγή πολέμων. Άλλωστε, όπως αναφέρει και ο Johnston (1983a: 51-2), οι γεωγράφοι φάνηκαν σχεδόν ανίκανοι να προσφέρουν αξιόλογη συμβολή στις υπηρεσίες πληροφοριών κατά τη διάρκεια του δεύτερου παγκόσμιου πολέμου (Ackerman, 1945). Αν η Γεωγραφία δεν εξυπηρετεί πια τον πόλεμο, ποια είναι η κοινωνική της σημασία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο; Θα ήταν δύσκολο να υποστηρίξει κανείς ότι η μεταπολεμική Γεωγραφία αποτελεί απλώς απόηχο της παλαιότερης οντότητάς της και ότι η ύπαρξή της οφείλεται σε φαινόμενα αδράνειας που προκαλεί η (κοινωνική) δύναμη της ακαδημαϊκής της συγκρότησης, όταν η Γεωγραφία κατά την περίοδο αυτή δεν συντηρείται απλώς αλλά διαφοροποιείται έντονα και αναπτύσσεται δυναμικά.

Τα βασικότερα χαρακτηριστικά του νέου παραδείγματος είναι η αναλυτική κατεύθυνση,⁴⁷ η σχεδόν αποκλειστική ενασχόληση με τις οικονομικές σχέσεις και ειδικά τη λογική της χωροθέτησης των παραγωγικών μονάδων και ο περιορισμός, σε σχέση με το προηγούμενο παράδειγμα, της έκτασης της χωρικής μονάδας διερεύνησης. Παράλληλα, εξίσου σημαντικό στοιχείο αποτελεί το γεγονός ότι το νέο παράδειγμα σηματοδοτεί το τέλος της έντονης εξωστρέφειας της γεωγραφικής δραστηριότητας. Τα υπό διερεύνηση χωρικά φαινόμενα βρίσκονται πλέον, κατά κανόνα, στο εσωτερικό των μητροπολιτικών κέντρων όπου εξακολουθούν να κυοφορούνται οι αλλαγές όσον αφορά τη γεωγραφική επιστήμη.

Από την άλλη πλευρά, η πρώτη μεταπολεμική περίοδος χαρακτηρίζεται από την επικράτηση ενός νέου καθεστώτος συσσώρευσης, του φορντισμού, ο οποίος βασίζεται στην ορθολογικοποίηση της οργάνωσης της παραγωγής, τη

46. «La géographie ça sert, d'abord, à faire la guerre», που αποτελεί και τον τίτλο σχετικού βιβλίου του (1976).

47. Η κατεύθυνση αυτή σήμανε την εγκατάλειψη της συνθετικής προσπάθειας που αποτελούσε βασικό χαρακτηριστικό της μέχρι τότε γεωγραφικής δουλειάς (Johnston, 1986: 270).

μείωση της αξίας των βιομηχανικών αγαθών και την ανάπτυξη της κοινωνικής κατανάλωσης. Η άνοδος αυτού του καθεστώτος συσσώρευσης συνδυαζόμενη και με τις επιπτώσεις του πολέμου (καταστροφή σημαντικού τμήματος του παγίου κεφαλαίου κτλ.) οδηγεί σε μια αναπτυξιακή συγκυρία και, στο πλαίσιο της, σε μια συνεχή οικονομική μεγέθυνση. Η βαθμιαία και συνεχής βελτίωση των οικονομικών συνθηκών στις ανεπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες δημιουργεί ευνοϊκό πλαίσιο για την ενσωμάτωση των κοινωνικών κινημάτων. Ιδιαίτερο ρόλο στο σημείο αυτό έπαιξε η ανάπτυξη του κράτους πρόνοιας και η δημιουργία με βάση αυτό μιας γενικότερης κοινωνικής συναίνεσης στηριγμένης στις έννοιες της ανάπτυξης, της προόδου και της δικαιότερης κοινωνικής κατανομής.

Μέσα στο κλίμα αυτό οι έννοιες της ανάπτυξης και της προόδου, συνυφασμένες με το πνεύμα του μοντερνισμού, ερμηνεύονται μονοσήμαντα ως αποτελέσματα της παραγωγικής διαδικασίας, μοχλού της οικονομικής ανάπτυξης. Η μονοσήμαντη αυτή ερμηνεία δημιουργεί ομοιογενοποιητικές κοινωνικές τάσεις,⁴⁸ ωθώντας στην κοινωνική ενσωμάτωση εμπρός στην, εμφανιζόμενη ως εφικτή, θριαμβευτική πορεία του μοντερνισμού. Η τάση ομοιογενοποίησης μεταφράζεται συχνά και σε πολιτική ενσωμάτωση. Έτσι, στο πλαίσιο ενός συστήματος που, έστω και συγκυριακά, χαρακτηρίζεται από οικονομική μεγέθυνση, δημιουργώντας με τον τρόπο αυτό ευνοϊκές συνθήκες για την επικράτηση της αντίληψης μιας ομοιογενούς πορείας προς ένα καλύτερο μέλλον, δημιουργούνται και οι προϋποθέσεις επικέντρωσης του κοινωνικού προβληματισμού στο στοιχείο που προβάλλει ως άξονας της συνολικής πορείας προς την πρόοδο: της παραγωγής και ιδιαίτερα της βιομηχανικής παραγωγής. Παράλληλα, η απουσία —ή μάλλον η κοινωνική αδυναμία— του πολιτικού/ιδεολογικού αντιλόγου σε συνδυασμό με το γεγονός ότι τα προβλήματα της παραγωγής, και άρα της προόδου, γίνονται αντιληπτά ως προβλήματα μεγέθυνσης (τρόποι αύξησης της παραγωγής, ρυθμός αύξησης της παραγωγής καθώς και τρόποι συνάρτησης του επιπέδου κατανάλωσης με εκείνο της παραγωγής μέσω της κρατικής παρέμβασης που αποτελεί συστατικό στοιχείο για το καθεστώς αυτό συσσώρευσης)⁴⁹ δημιουργεί ευνοϊκές προϋποθέσεις για την αναγωγή των προβλημάτων αυτών σε ποσοτικά προβλήματα και την ανάλογη επεξεργασία τους.

Η ποσοτικοποίηση των προβλημάτων δεν είναι απλώς ιδεολόγημα. Αντικατοπτρίζεται στην ίδια τη συγκρότηση της κοινωνικής ζωής. Είναι χαρακτηριστικό ότι και η καθημερινή ζωή, στην πρακτική συγκρότηση της

48. Η κοινωνική ομοιογενοποίηση εννοείται ως τάση υπέρβασης πολύπλευρων κοινωνικών διαφοροποιήσεων και διόγκωσης των βασικών τάξεων.

49. Όσον αφορά το φορντισμό ως καθεστώς συσσώρευσης βλ. Aglietta (1976), Lipietz (1987).

οποίας το κράτος πρόνοιας παίζει ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο στις ανεπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες, χαρακτηρίζεται από έντονη και έκδηλη ποσοτικοποίηση. Το κράτος πρόνοιας αποτελεί το μέσο μιας δικαιότερης κοινωνικής κατανομής (δικαιότερης σε σχέση με εκείνη που επιτυγχάνεται από τους μηχανισμούς της αγοράς χωρίς παρεμβάσεις) του αποτελέσματος μιας παραγωγής η οποία αναπτύσσεται κυρίως ποσοτικά. Αν η λειτουργία του κράτους πρόνοιας είναι σε μεγάλο βαθμό αποτέλεσμα των πιέσεων/αγώνων των κοινωνικών τάξεων και στρωμάτων που θίγονται από τον τρόπο κατανομής του κοινωνικού πλούτου,⁵⁰ ταυτόχρονα συνδέεται και με την ανάγκη του βιομηχανικού κεφαλαίου να εξασφαλίσει την πραγματοποίηση της παραγωγής του και, τελικά, την ανακύκλωσή του. Με την έννοια αυτή, η ανάπτυξη του κράτους πρόνοιας χρησιμεύει στη διοχέτευση του προϊόντος της παραγωγής με τρόπο που να αποφεύγονται οι κρίσεις υποκατανάλωσης, επιτυγχάνοντας ταυτόχρονα τη δημιουργία τάσεων πολιτικής ενσωμάτωσης, καθώς η ανάπτυξη της κατανάλωσης με τον τρόπο αυτό επιφέρει ριζικές αλλαγές που σε σύγκριση με το παρελθόν θεωρήθηκαν, σε μια πρώτη φάση τουλάχιστον, θετικές. Αν γενικά η ποσοτικοποίηση των προβλημάτων αυτής της περιόδου δεν είναι απλό ιδεολόγημα, ιδεολογική είναι η αντιστροφή στην εμφάνιση της ιεραρχημένης σχέσης: παραγωγή/κράτος πρόνοιας. Η πρόοδος, η ανάπτυξη της κοινωνικής ευημερίας, στόχοι του μοντερνισμού τους οποίους φαίνεται όχι μόνο να προωθεί αλλά και να ενσαρκώνει το κράτος πρόνοιας, εμφανίζονται ως στόχοι τους οποίους εξυπηρετεί και στους οποίους υποτάσσεται η καπιταλιστική παραγωγή, ενώ από την εικόνα εξαφανίζεται το καθόλου νομιμοποιητικό στοιχείο του καπιταλιστικού κέρδους, το οποίο ανάγεται σε «τεχνικά» αναγκαίο στοιχείο για τη διευρυμένη αναπαραγωγή της παραγωγικής διαδικασίας. Απογυμνωμένη από την ιδεολογική αντιστροφή η σχέση παραγωγής και κράτους πρόνοιας εμφανίζεται διαφορετική: η κατανάλωση που διαμεσολαβείται από το κράτος πρόνοιας, αλλά και η απλή εμπορευματική κατανάλωση, προσαρμόζονται στη φυσιογνωμία της παραγωγής που στο πλαίσιο του αναπτυσσόμενου φορντισμού μεταβάλλεται κυρίως ως προς το μέγεθός της, ενώ η πολιτική συναίνεση που συνήθως επιτυγχάνεται δεν οδηγεί σε ουσιαστική αμφισβήτηση της φυσιογνωμίας της παραγωγής. Η ποσοτικοποίηση της παραγωγής μεταφέρεται με τον τρόπο αυτό και στο χώρο κατανάλωσης όχι μόνο μέσω της αφηρημένης λογικής της, αλλά και μέσω των ίδιων των πρακτικών αποτελεσμάτων της. Είναι χαρακτηριστική η ποσοτικοποίηση της κατανάλωσης την περίοδο αυτή, που επεκτείνει τη λογική της ομοιομορφίας των βιομηχανικών προϊόντων σε όλους τους βασικούς

---

50. Για αντιτιθέμενες μεταξύ τους στο σημείο αυτό απόψεις βλ. Dunleavy (1986) και Saunders (1986).

τομείς της καθημερινής ζωής (στέγαση, υγεία, παιδεία κτλ.) ανάγοντας με τον τρόπο αυτό και την έννοια των ανθρώπινων αναγκών που καλούνται να καλύψουν τα σχετικά προϊόντα και υπηρεσίες σε ποσοτικά διαφοροποιούμενες κοινωνικά (και ιστορικά) ενιαίες κατηγορίες.

Περί τα μέσα της δεκαετίας του '60 αρχίζει μια πολύπλευρη αμφισβήτηση του τύπου αυτής της ανάπτυξης που αμφισβητεί ουσιαστικά και το πνεύμα του μοντερνισμού.⁵¹ Δεν πρόκειται ακόμη για συνολική κρίση του φορντισμού αλλά για κρίση που προκαλούν ορισμένες βασικές κοινωνικές του συνέπειες. Την εποχή αυτή παρουσιάζεται αυξανόμενη αμφισβήτηση του ποσοτικού παραδείγματος στη Γεωγραφία που θα οδηγήσει τελικά στην αντικατάστασή του από άλλα στα οποία θα αναφερθώ παρακάτω.

* * *

Η ανάπτυξη της Ποσοτικής Γεωγραφίας συνδέεται συνεπώς με το χαρακτήρα και τα προβλήματα που θέτει η ανάπτυξη του φορντιστικού καθεστώτος συσσώρευσης. Με το φορντισμό η προσοχή μετατοπίζεται σταθερά προς το εσωτερικό των ανεπτυγμένων καπιταλιστικών χωρών γιατί εκεί επικεντρώνεται η ουσία των διαδικασιών συσσώρευσης. Τη στροφή αυτή την ακολουθεί και η Γεωγραφία. Ανέλυσια προηγουμένως την ομοιογενοποίηση και ποσοτικοποίηση του κοινωνικού γίνεσθαι που εμφανίζεται ως υποπροϊόν του φορντισμού, με τις οποίες εναρμονίζεται ο χαρακτήρας της Ποσοτικής Γεωγραφίας. Μπορούμε να προσθέσουμε ότι η Ποσοτική Γεωγραφία εναρμονίζεται και ως προς το αντικείμενο καθώς αφιερώνει το μεγαλύτερο μέρος της δραστηριότητάς της στη μελέτη της βιομηχανικής χωροθέτησης. Η μελέτη αυτή είναι προσανατολισμένη στην ερμηνεία των χωροθετικών σχημάτων προσπαθώντας να διακρίνει τους βασικούς παράγοντες που οδηγούν σε επιτυχημένες επιλογές. Οι διάφορες θεωρίες που παρουσιάστηκαν στο πλαίσιο αυτό (πόλοι ανάπτυξης, θεωρία κεντρικής θέσης κτλ.) αποτελούν ουσιαστικά θεωρητικές προτάσεις για τα βασικά χαρακτηριστικά του συνδυασμού παραγόντων που καθορίζουν τη βιομηχανική χωροθέτηση. Αποτελώντας, παράλληλα, και οδηγό για δράση οι θεωρητικές αυτές προτάσεις επιχειρούσαν τον εξορθολογισμό της βιομηχανικής χωροθετικής στρατηγικής με βάση την ανάληψη του κόστους-ωφέλειας εναλλακτικών χωροθετήσεων.

Στα θεωρητικά αυτά σχήματα της Ποσοτικής Γεωγραφίας ο χώρος εμφανίζει αμιγώς ποσοτική διάσταση. Η χρήση του στο πλαίσιό τους προϋποθέτει τον επιχειρησιακό του χαρακτήρα που, πρώτ' από όλα, συνδέεται με τη

51. Αναφέρεται ανεκδοτολογικά ότι η είσοδος στη μετα-μοντέρνα εποχή αρχίζει την 15η Ιουλίου 1972 στις 3:32 το απόγευμα, όταν γκρεμίζονται μαζί στις ΗΠΑ κάποια συγκροτήματα κοινωνικής κατοικίας και ο Νίζον διακηρύσσει, παράλληλα, ότι το ζήτημα της κατοικίας έχει λυθεί.

δυνατότητα μέτρησής του και την αναγωγή του στο αποτέλεσμα αυτής της μέτρησης. Έτσι, ο χώρος ταυτίζεται με την απόσταση και η εννοιακή του υπόσταση παραπέμπει στη Γεωμετρία. Παράλληλα, ο χώρος εμφανίζεται ως αντικείμενο απόλυτα διακριτό και διαχωρισμένο από τις υπό μελέτη κοινωνικές διαδικασίες, οι οποίες συναρτώνται μαζί του για να διερευνηθούν με τη μορφή συσχετίσεων. Καθώς το επίκεντρο της προσοχής της Ποσοτικής Γεωγραφίας βρίσκεται στις χωρικές συσχετίσεις των διαφόρων κοινωνικών φαινομένων, χωρίς παράλληλη προσοχή στην ιστορική, κοινωνική, πολιτική κτλ. φυσιογνωμία και σχετικότητα τους, τα ερμηνευτικά σχήματα που απορρέουν και οι θεωρητικές προτάσεις που διατυπώνονται χαρακτηρίζονται από έντονο χωρικό ντετερμινισμό. Ο ντετερμινισμός αυτός λύνει εμμέσως, πλην σαφώς, και το ζήτημα των περιθωρίων έκφρασης ατομικής ή/και συλλογικής ανεξάρτητης βούλησης και των επιπτώσεών της. Η χρησιμοποιούμενη μεθοδολογία είναι τέτοια που δεν αφήνει περιθώρια εξέτασης των στοιχείων αυτών ως ερμηνευτικών παραγόντων. Αντίθετα, οι γενικεύσεις που προκύπτουν από τις συσχετίσεις με τη χωρική δομή και οι οποίες ανάγονται σε νόμους, αποκλείουν την εισροή άλλων παραγόντων με πραγματική ερμηνευτική υπόσταση. Ενασχόληση με τον ανθρώπινο παράγοντα υπάρχει, αλλά έχει μια άλλη πολύ συγκεκριμένη έννοια. Ο παράγοντας αυτός αναλύεται ως συντελεστής της παραγωγής, ως εργασιακή δύναμη η οποία πρέπει να υπάρχει στις περιοχές εγκατάστασης των παραγωγικών μονάδων σε κάποια ποσότητα και ποιότητα, πρέπει να μπορεί να κινείται ομαλά από και προς τον τόπο εργασίας, πρέπει να διαθέτει στο καθημερινό της περιβάλλον στοιχεία απαραίτητα (μέσα κατανάλωσης) για την αναπαραγωγή της ως εργασιακής δύναμης κατάλληλης για την παραγωγική διαδικασία στην οποία λαμβάνει μέρος. Στο φάσμα των σχετικών μελετών της Ποσοτικής Γεωγραφίας η υπόσταση του ανθρώπινου παράγοντα καθορίζεται πλήρως από τη λειτουργία του ως εργασιακής δύναμης, πράγμα που τον συναρτά απόλυτα με τις «ανάγκες» της παραγωγικής διαδικασίας. Από την άλλη πλευρά, στο χώρο της κατανάλωσης, ο καταναλωτής είναι εξίσου απρόσωπος και κοινωνικά ουδέτερος με το φορέα εργασιακής δύναμης καθώς η κυριαρχία του —στο πλαίσιο των νεοκλασικών οικονομικών με τα οποία είναι συνυφασμένη η Ποσοτική Γεωγραφία— συνίσταται στην έκφραση αναμενόμενων καταναλωτικών επιλογών με βάση την οριακή ωφελιμότητά τους και, άρα, προβλέψιμων.

Στο πλαίσιο της Ποσοτικής Γεωγραφίας εμφανίζεται ένας έντονος πρακτικός διαχωρισμός μεταξύ των μελετών που αναφέρονται στη χωροθέτηση της παραγωγής, οι οποίες και κυριαρχούν, και στη χωροθέτηση της κατανάλωσης παρά την ενιαία μεθοδολογία και τη θετικιστική θεμελίωση που τις διακρίνει. Ο διαχωρισμός μεταξύ παραγωγής και κατανάλωσης αποτελεί και

ένα από τα βασικά στοιχεία μαρξιστικής κριτικής στον τομέα αυτό⁵² καθώς διακρίνεται σ' αυτόν η προσπάθεια κατακερματισμού του ενιαίου (κοινωνικοπολιτικού) υποκειμένου που είναι ταυτόχρονα παραγωγός και καταναλωτής. Όμως, το επίκεντρο της Ποσοτικής Γεωγραφίας δεν είναι, όπως ανέφερα, το ενιαίο αυτό υποκείμενο, αλλά η χωροθέτηση της βιομηχανικής παραγωγής. Προέκταση του ενδιαφέροντος αυτού αποτελεί η πραγματοποίηση αυτής της παραγωγής η οποία σε συνθήκες αναπτυσσόμενου φορντισμού παίρνει νέες, συχνά κρατικά ελεγχόμενες, μορφές, των οποίων οι χωρικές διαστάσεις λογικά εγγράφονται στο συνολικό ενδιαφέρον της Ποσοτικής Γεωγραφίας για την παραγωγή. Ο ενιαίος χαρακτήρας του συνολικού αντικειμένου που προκύπτει και πάλι είναι προϊόν μιας ανάλυσης που δεν χαρακτηρίζει την Ποσοτική Γεωγραφία η οποία αντιμετωπίζει χωριστά τις διακριτές στιγμές της ανακύκλωσης του κεφαλαίου, καθώς διακριτές διαδικασίες και φορείς υπεισέρχονται στην καθεμία. Παράλληλα, ως σημαντικός διαχωριστικός παράγοντας εμφανίζεται και η διαφοροποίηση της ενδεδειγμένης κλίμακας για τη μελέτη των διαδικασιών παραγωγής και κατανάλωσης, που αντικατοπτρίζει μια πραγματικότητα (οι χωρικές συνιστώσες της βιομηχανικής χωροθέτησης αναζητούνται λογικά σε υπερτοπικό επίπεδο, ενώ των διαδικασιών κατανάλωσης σε τοπικό/κοινοτικό⁵³), η οποία οδηγεί και στην ενδυνάμωση της αντίληψης ότι πρόκειται ουσιαστικά για ξεχωριστά και ανεξάρτητα πεδία. Ο εμπειρικός χαρακτήρας της Ποσοτικής Γεωγραφίας, όπου η θεωρία περιορίζεται στους νόμους που προκύπτουν ως γενικεύσεις των συσχετίσεων, δεν βοηθά στην ενοποίηση των διακριτών πεδίων του ενδιαφέροντός της, πράγμα, όμως, που δεν αποτελεί και το ζητούμενο. Τέλος, η μεθοδολογία αυτή και η προσέγγιση στην οποία παραπέμπει δεν είναι άσχετη με τις κοινωνικές επιπτώσεις της ανάπτυξης του φορντισμού που εντείνει τον βιωνόμενο διαχωρισμό μεταξύ της σφαίρας της παραγωγής και της κατανάλωσης.

Ο Johnston θέτει το ερώτημα γιατί η στροφή στην Ποσοτική Γεωγραφία και ειδικότερα στη χωρική ανάλυση έγινε την περίοδο που έγινε και σε ποια λογική υπακούει: οφείλεται στην ανάπτυξη μεθόδων —και ιδιαίτερα χωρικών μοντέλων— εκτός Γεωγραφίας που οι γεωγράφοι μετέφεραν στο επίκεντρο της δουλειάς τους —ενώ σε άλλους επιστημονικούς χώρους είχαν πολύ λιγότερο κεντρική θέση— ή στη συνειδητοποίηση εκ μέρους των τελευταίων ότι οι νέες μέθοδοι ήταν καταλληλότερες για την ανάλυση του σύγχρονου κό-

52. Βλ. για παράδειγμα, το αφιέρωμα της *Pensée* στις ανάγκες (1975, τ. 1980), Terrail (1977: 68-138), Preteccille (1986).

53. Βλ. και τη σχετική συζήτηση που άρχισε με αφορμή τη θέση του Castells για την έννοια του αστικού χώρου (1975: 295-8 και 483-523) και αναφερόταν σε μεγάλο βαθμό σ' αυτή τη διαφορά κλίμακας μεταξύ παραγωγής και κατανάλωσης. Για την κριτική των απόψεων του Castells βλέπε McKeown (1987, 89-101), Saunders (1981, 180-218).

σμου από την παλαιότερη Περιγραφική Γεωγραφία (1986: 271); Η ερμηνευτική προσπάθεια που έκανα προηγουμένως δεν αποτελεί απάντηση στο ερώτημα αυτό. Η σχέση που εντοπίσαμε μεταξύ της ανάπτυξης του φορντισμού και του χαρακτήρα της Ποσοτικής Γεωγραφίας δεν εξηγεί ούτε τον τρόπο ούτε τη χρονική στιγμή της αλλαγής παραδείγματος. Αποτελεί απλώς διαπίστωση της ύπαρξης ενός ευνοϊκού κοινωνικο-πολιτικού πλαισίου για την ανάπτυξη προσεγγίσεων, όπως αυτές της Ποσοτικής Γεωγραφίας. Η απάντηση στο προηγούμενο ερώτημα προϋποθέτει τη συνεκτίμηση πολύ περισσότερων παραγόντων (το επίπεδο ανάπτυξης των επιστημονικών μεθόδων το οποίο διατηρεί σχετική αυτονομία απέναντι στα πρακτικά κοινωνικά προβλήματα που το τροφοδοτούν, η κοινωνική υπόσταση των αντιτιθέμενων παραδειγμάτων, η συγκεκριμένη φυσιογνωμία και δράση των πρωταγωνιστών), η οποία στο πλαίσιο ενός τέτοιου ανοιχτού συστήματος προσδιοριστικών παραγόντων θα προσέφερε ακριβέστερη προσέγγιση. Πρέπει να τονιστεί σαφώς ότι η πιο πάνω προσπάθεια να αναγνωρισθούν παράγοντες ερμηνείας της παραδειγματικής αλλαγής στη Γεωγραφία, στο γενικό πλαίσιο συσχέτισης των παραδειγμάτων αυτών με το καθεστώς συσσώρευσης και τις επιπτώσεις του, αναφέρεται σε συγκεκριμένες πραγματοποιημένες εκβάσεις. Η μοναδικότητα των πραγματοποιημένων εκβάσεων οδηγεί εύκολα σε φονξιοναλιστικές προσεγγίσεις καθώς τα πλαίσια ερμηνείας συγχέονται με τις ερμηνείες καθ' εαυτές. Τα πλαίσια ερμηνείας δείχνουν τη δομική λογική κάποιων πραγματοποιημένων εκβάσεων. Δεν περιλαμβάνουν τη συγκεκριμένη πραγμάτωση των εκβάσεων αυτών μέσα από την ηθελημένη δράση σκεπτόμενων υποκειμένων. Με την έννοια αυτή η προβολή των παραπάνω πλαισίων στο μέλλον οδηγεί στην πρόβλεψη πιθανών και όχι αναπόφευκτων εκβάσεων.

Η αμφισβήτηση του ποσοτικού παραδείγματος στη Γεωγραφία αρχίζει από τα μέσα της δεκαετίας του '60, όπως είπα και προηγουμένως. Η αμφισβήτηση αυτή είναι διπλή και οδηγεί στη συγκρότηση δύο νέων με παράλληλη «συγκυριαρχία» παραδειγμάτων: της Συμπεριφορικής Γεωγραφίας και της Ριζοσπαστικής Γεωγραφίας.

4. Συμπεριφορική και Ανθρωπιστική Γεωγραφία

Η κρίση του παραδείγματος της Ποσοτικής Γεωγραφίας εκφράστηκε καταρχάς ως κρίση της δυνατότητας προβλέψεων. Τα θετικιστικά/νομοθετικά της σχήματα φαινόταν να έχουν μικρή σχέση με την πραγματικότητα, πράγμα που οξυνόταν με την πάροδο του χρόνου. Η άμεση σύνδεσή της με τις αξιωματικές παραδοχές των νεοκλασικών οικονομικών υπήρξε ένας από τους βασικούς παράγοντες της αποστασιοποίησής της από την πραγματικότητα,

ιδιαίτερα μάλιστα σε μια περίοδο όπου τα σχήματα ορθολογικής οικονομικής συμπεριφοράς δεν ανταποκρίνονταν όχι μόνο στην πραγματικότητα, αλλά πλέον ούτε και στις αναμονές ενός μελλοντικού εξορθολογισμού.

Η Συμπεριφορική Γεωγραφία αποτελεί μια πρώτη προσπάθεια υπέρβασης των δυσκολιών του ποσοτικού παραδείγματος. Το είδος, όμως, και η έκταση της υπέρβασης αυτής διέφεραν ανάλογα με τις διάφορες σχολές που εγγράφονται στο πλαίσió της. Οι αρχικές προσπάθειες ξεκινούν από την αυξανόμενη προβληματικότητα των νεοκλασικών παραδοχών όσον αφορά την οικονομικά ορθολογική συμπεριφορά, που, όπως ανέφερα, αποτελούσε ένα από τα θεμέλια της Ποσοτικής Γεωγραφίας. Η κριτική που αφορούσε τη μη ανταπόκριση των παραδοχών αυτών στην πραγματικότητα και, κατά συνέπεια, τη χρήση μοντέλων που στήριζαν τέτοιες παραδοχές, δεν στόχευε στην ανασκευή των βασικών στόχων της θετικιστικής προσέγγισης —τη διατύπωση γενικεύσεων και κατ' επέκταση θεωριών με τη βοήθεια των παραγόμενων συσχετίσεων— αλλά στην εξεύρεση πιο ενδεδειγμένων δρόμων για την επίτευξη του ίδιου στόχου (Johnston, 1983a: 126).

Οι πρώτες συμπεριφορικές προσεγγίσεις στο χώρο της Γεωγραφίας παρουσιάστηκαν στο Πανεπιστήμιο του Σικάγου στις αρχές της δεκαετίας του '60 και είχαν ως αντικείμενο τη διερεύνηση της συμπεριφοράς πληθυσμών σε σχέση με ενδεχόμενες φυσικές καταστροφές (πλημμύρες) (Roder, 1961, Kates, 1962).⁵⁴ Το ενδιαφέρον τους έγκειται στο γεγονός ότι τα ευρήματά τους έδειχναν ότι η χωρική συμπεριφορά των σχετικών πληθυσμών (οι αποφάσεις για μετεγκατάσταση συγκεκριμένα) δεν μπορούσαν να ερμηνευθούν ως ορθολογικές αποφάσεις που τείνουν, δηλαδή, στην αύξηση του κέρδους/ωφελιμότητας. Στην ίδια κατεύθυνση εγγράφονται και οι εργασίες του Wolpert (1964, 1970) που περιλαμβάνουν τη μελέτη αποφάσεων όσον αφορά τις χρήσεις γης, τη μετανάστευση, την εγκατάσταση φορέων κοινωνικών εξυπηρετήσεων κτλ. Η ανάπτυξη της Συμπεριφορικής Γεωγραφίας βασίζεται, σε μεγάλο βαθμό, στην ανάπτυξη θεωριών για τις διαδικασίες λήψης αποφάσεων που ανθούν κατά την εποχή αυτή και επηρεάζουν το σύνολο σχεδόν των κοινωνικών επιστημών. Στο πλαίσιο αυτό ο ορθολογικός οικονομικός άνθρωπος δεν «απορρίπτεται», αλλά αντιμετωπίζεται ως ιδεατός τύπος, ο οποίος για μια σειρά λόγων δεν συναντάται στην πραγματικότητα. Οι λόγοι αυτοί, που είναι πολλοί και ποικίλοι, συνίστανται καταρχάς στις αντιληπτικές και γνωστικές αδυναμίες των υποκειμένων καθώς και στις τάσεις μηχανικής αναπαραγωγής παρόμοιας συμπεριφοράς απέναντι σε προβλήματα που φαίνονται, τουλάχιστον, παρόμοια. Με την έννοια αυτή μόνο στο τελευταίο σκέλος υπάρχει αμφισβήτηση της ορθολογικής λειτουργίας των υποκειμένων η οποία, όσον

---

54. Βλ. σχετικά Johnston (1983a: 126-8).

αφορά τουλάχιστον κάποιες συχνά αναπαράγόμενες συμπεριφορές, υποκαθίσταται από αποφάσεις «ρουτίνας», σχεδόν ανακλαστικές, ενώ γενικά θεωρείται ότι το υποκείμενο κινείται σε χώρο ορθολογικών αποφάσεων χωρίς όμως να έχει, κατά κανόνα, στη διάθεσή του τα απαραίτητα στοιχεία για τη λήψη της «αντικειμενικά» ορθής απόφασης.

Το θέμα αυτό των υποκειμενικών αντιληπτικών αδυναμιών που επηρεάζουν τις αποφάσεις/δράση των υποκειμένων και, συνεπώς, και τις αποφάσεις που αφορούν χωρικά ζητήματα και κατ' επέκταση την ίδια τη διαμόρφωση του χώρου, αποτέλεσε το βασικό αντικείμενο όλων των σχολών που εντάσσονται στο παράδειγμα της Συμπεριφορικής Γεωγραφίας. Μεταξύ των σχολών αυτών οι δύο σημαντικότερες είναι οπωσδήποτε εκείνη που ασχολείται με τους «νοητικούς χάρτες» (mental maps) καθώς και η «χρονο-γεωγραφία» (time-geography) του Hägerstrand και της ομάδας του στο Πανεπιστήμιο του Lund (Σουηδία).

Οι νοητικοί χάρτες αποτελούν μέθοδο με την οποία αποτυπώνονται οι αντιλήψεις για τα χαρακτηριστικά συγκεκριμένων χώρων (έκταση, σχήμα, κτλ.), πράγμα που στη συνέχεια οδηγεί σε κατατάξεις των χώρων/περιοχών ανάλογα με τις προτιμήσεις που εκφράζονται γι' αυτούς ως χώρων κατοικίας κτλ. Η σχολή αυτή υποκαθιστά, δηλαδή, σε μεγάλο βαθμό τη μελέτη των χώρων με βάση τα χαρακτηριστικά τους που προκύπτουν από μετρήσεις, καταγραφές και άλλες συναφείς πρακτικές με τη στροφή στις αντιλήψεις για το χώρο στις οποίες αποδίδει ένα ιδιαίτερο επιστημολογικό status. Τοποθετεί, έτσι, στο επίκεντρο του ενδιαφέροντός της τις συγκεκριμένες αντιλήψεις των δρώντων υποκειμένων ως προϋποθέσεων των συγκεκριμένων τρόπων ύπαρξης, αναπαραγωγής και αλλαγής των χώρων, πράγμα που ήταν αδιανόητο στο πλαίσιο του προηγούμενου παραδείγματος καθώς ο ερευνητής και οι μέθοδοί του ήταν το μέτρο του «αντικειμενικού», ενώ οι πληθυσμοί του ερευνητικού πεδίου παρουσίαζαν ενδιαφέρον μόνο από την πλευρά των κατηγοριοποιούμενων χαρακτηριστικών τους (επαγγελματική κατηγορία, μορφωτικό επίπεδο κτλ.) και όχι των αντιλήψεών τους οι οποίες ως υποκειμενικές και, κατά κανόνα, μη επιστημονικές εξοστρακίζονταν αυτομάτως από το χώρο του επιστημονικού ενδιαφέροντος.⁵⁵

Η πιο σημαντική σχολή της Συμπεριφορικής Γεωγραφίας είναι εκείνη της «χρονο-γεωγραφίας», αν κρίνει κανείς από τις πολλαπλές επιδράσεις της ακόμη και έξω από το χώρο της Γεωγραφίας. Η χρονο-γεωγραφία αποτελεί, για παράδειγμα, ιδιαίτερα σημαντική εισροή στο έργο του Giddens και ειδικά της συγκρότησης της θεωρίας της δόμησης (structuration theory),⁵⁶ όπου κεντρικό θέμα αποτελεί η σχέση δομικού προσδιορισμού και υποκειμενικής δρ-

55. Σχετικά με τους νοητικούς χάρτες βλ. Gould (1973) και Gould, White (1974).

56. Βλ. ιδιαίτερα Giddens (1979 και 1984).

σης στην κοινωνική αναπαραγωγή. Αντικείμενο των ερευνών του Hägerstrand και των συνεργατών του υπήρξε η διερεύνηση των τρόπων διάδοσης των παραγωγικών νεοτερισμών (innovation diffusion) σε ορισμένες αγροτικές περιοχές της Σουηδίας. Επίκεντρο του ενδιαφέροντος της μεθόδου του αποτελεί η διερεύνηση των χωροχρονικών περιορισμών της δράσης των υποκειμένων που οριοθετεί χωροχρονικά την υποκειμενική δράση, αλλά, ταυτόχρονα, συγκεκριμενοποιεί και τα πλαίσια της κοινωνικής διάδρασης. Έτσι, η ανθρώπινη δραστηριότητα περιορίζεται χωρο-χρονικά τόσο από βιολογικές παραμέτρους (π.χ. ανάγκη ύπνου) όσο και από το γεγονός ότι δεν μπορεί κανείς να βρίσκεται ταυτόχρονα σε δύο σημεία, να καλύπτει μεγάλες αποστάσεις χωρίς απώλεια χρόνου κτλ. Εξάλλου, η μεγάλη πλειονότητα του πληθυσμού αναμειγνύεται καθημερινά σε σχετικά ομοιογενείς δραστηριότητες (εργασία, κατοικία, κατανάλωση κτλ.) από τις οποίες μπορούν να προκύψουν τυπολογίες δραστηριοτήτων με πολλά κοινά σημεία. Τέτοια κοινά σημεία μπορούν να θεωρηθούν το γεγονός ότι σημείο καθημερινής εκκίνησης και επιστροφής είναι συνήθως η κατοικία, ότι η εργασία έχει συνήθως συγκεκριμένη διάρκεια και επαναλαμβάνεται καθημερινά, όπως σε τακτά διαστήματα επαναλαμβάνονται και οι αργίες κτλ. Η με τον τρόπο αυτό δομημένη κοινωνική ζωή εμφανίζεται παραστατικά στα σχήματα των ατομικών χωροχρονικών διαδρομών (time-space paths), με βάση τα οποία μπορεί ευκολότερα να συνειδητοποιήσει κανείς τη σημασία της πάντοτε χωρικά και χρονικά εντοπισμένης παρουσίας ως προϋπόθεσης συγκεκριμένης δραστηριότητας.⁵⁷ Η χρονο-γεωγραφία μελετά συνεπώς τις ατομικές χωρο-χρονικές διαδρομές ως περιορισμούς των δυνατοτήτων παρέμβασης των δρώντων υποκειμένων και άρα ως συστατικών στοιχείων συγκρότησης της πραγματικής συμπεριφοράς.⁵⁸

Η Συμπεριφορική Γεωγραφία μεθοδολογικά δεν αποστασιοποιείται σημαντικά από την Ποσοτική Γεωγραφία. Οι θεωρίες της βασίζονται επίσης σε συσχετίσεις και γενικεύσεις, ενώ δεν απομακρύνεται από τις θετικιστικές αντιλήψεις. Η στροφή της στη μελέτη της ανθρώπινης συμπεριφοράς και η σκοπιά από την οποία αυτή πραγματοποιείται μαρτυρούν όχι για μια επιστημολογική μετατόπιση, αλλά μάλλον για μια μεθοδολογική συμπλήρωση. Στο πλαίσιο της Ποσοτικής Γεωγραφίας η ανθρώπινη συμπεριφορά ανάγεται στον οικονομικό ορθολογισμό ο οποίος υποτίθεται ότι αποτελεί την πεμπτούσια της αλλά και τη χαρακτηρίζει πρακτικά. Με την έννοια αυτή η αν-

57. Ο Giddens αναφέρεται στην αλληλοδιαδοχή παρουσίας και απουσίας που συγκροτεί πρακτικά τον τρόπο κοινωνικής ύπαρξης (1981: 8).

58. Πέρα από τις έρευνες του Hägerstrand (1968, 1978), μεγάλο τμήμα της σύγχρονης γεωγραφικής βιβλιογραφίας εμπνέεται ή τροφοδοτείται από τη χρονο-γεωγραφία χωρίς να εντάσσεται, όμως, υποχρεωτικά στα αρχικά της σχετικά στενά όρια. Βλ. ενδεικτικά Carlstein, Parkes, Thrift (1978), Pred (1986).

θρόπινη συμπεριφορά θεωρείται ανάκλαση συγκεκριμένων (οικονομικών) διαδικασιών και άρα δομικά προσδιορισμένη: στο βαθμό που γνωρίζουμε με ακρίβεια τις διαδικασίες μέσα στις οποίες εμπλέκεται το υποκείμενο, μπορούμε να προεξοφλήσουμε τη συμπεριφορά του, αφού η τελευταία θα τείνει εξ ορισμού στη μεγιστοποίηση του κέρδους/ωφέλειας. Στο σημείο αυτό ένα χαρακτηριστικό του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής ανάγεται σε διαρκές και «φυσικό» ανθρώπινο χαρακτηριστικό. Σε μια περίοδο καπιταλιστικής ανάπτυξης και αισιοδοξίας η αναγωγή αυτή μπόρεσε να λειτουργήσει και στο χώρο της επιστήμης χωρίς να θέτει ιδιαίτερα προβλήματα στην πρακτική αποτελεσματικότητα της τελευταίας. Η Συμπεριφορική Γεωγραφία δεν αρνείται την αντίληψη της ανθρώπινης συμπεριφοράς ως αποτελέσματος εξωτερικών ερεθισμάτων και, άρα, ως δομικά προσδιορισμένης. Αυτό που αρνείται είναι η σχηματικότητα των δομικών προσδιορισμών και η απλότητα των εξωτερικών ερεθισμάτων. Τα ερεθίσματα αυτά που προέρχονται τόσο από το φυσικό όσο και από το κοινωνικό περιβάλλον (και με την έννοια αυτή η διχοτόμηση ατόμου/κοινωνίας συνεχίζεται στη Συμπεριφορική Γεωγραφία) δημιουργούν ένα πολύπλοκο σύστημα στο οποίο το άτομο αντιδρά σύμφωνα και με τις ιδιαιτερότητές του, οι οποίες γίνονται αντιληπτές ως «αδυναμίες»/«ατέλειες» σε σχέση με τον ιδεατό τύπο του ορθολογικού οικονομικού ανθρώπου.

Οι προσπάθειες της Συμπεριφορικής Γεωγραφίας μπορούν να ερμηνευθούν σε σχέση με την ανάγκη ανάπτυξης της πρακτικής αποτελεσματικότητας της Γεωγραφίας κατά τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο. Η Ποσοτική Γεωγραφία με τα πολύ γενικά σχήματά της δεν παρουσίαζε ιδιαίτερες επιχειρησιακές δυνατότητες για την προώθηση της λύσης επίκαιρων προβλημάτων. Η Συμπεριφορική Γεωγραφία τροφοδοτήθηκε από την ανάπτυξη της έρευνας στο χώρο της λήψης αποφάσεων και φάνηκε χρήσιμη σε διάφορους τομείς. Συνέβαλε, έτσι, και στην ανάπτυξη του σχεδιασμού (πολεοδομικού και χωροταξικού), προσφέροντας καταλληλότερα εργαλεία για την πρόβλεψη των αποτελεσμάτων/συνεπειών εναλλακτικών κατευθύνσεων προγραμματισμού και σχεδιασμού.⁵⁹ Κατά την περίοδο ανάπτυξης της Συμπεριφορικής Γεωγραφίας δεν βρισκόμαστε μπροστά στη γενικευμένη κρίση του φορντισμού ως καθεστώτος συσσώρευσης, αλλά στην κρίση —ή μάλλον σε πολύμορφες επιμέρους κρίσεις— που η ανάπτυξη του επιφέρει σε διάφορους τομείς της κοινωνικής ζωής. Ο σχεδιασμός, στην περίπτωση αυτή, έχει, ταυτόχρονα, «επιθετικό» και «αμυντικό» χαρακτήρα. Επιθετικό με την έννοια της διάρθρωσης, δικτύωσης κτλ. πόρων και δραστηριοτήτων για την επίτευξη συνθηκών όσο το δυνατόν πιο εύρυθμης και άρα αποδοτικότερης/κερδοφό-

59. Για τη σχέση Συμπεριφορικής Γεωγραφίας και σχεδιασμού βλ. Cox, Golledge (1981: XXIV) και Johnston (1983a: 134 και 139).

ρας λειτουργίας της οικονομικής διαδικασίας, και αμυντικό με την έννοια της παρέμβασης για την άμβλυση συνεπειών της κοινωνικής αναπαραγωγής που αποτελούν προσκόμματα στην εύρυθμη οικονομική λειτουργία, οδηγώντας, παράλληλα, και σε τάσεις κοινωνικής αποδιοργάνωσης. Η διαχείριση των προβλημάτων του «επιθετικού» όσο και του «αμυντικού» με την παραπάνω έννοια σχεδιασμού βρήκε στη Συμπεριφορική Γεωγραφία ένα χρήσιμο εργαλείο.

* * *

Η Ανθρωπιστική Γεωγραφία αποστασιοποιείται ριζικά από την Ποσοτική Γεωγραφία. Η αποστασιοποίηση αυτή έγκειται κυρίως στην κριτική του θετικιστικού χαρακτήρα της τελευταίας, πράγμα που, όπως είδαμε, δεν επιχειρείται στο πλαίσιο της Συμπεριφορικής Γεωγραφίας. Έτσι, σε αντίθεση με τη Συμπεριφορική Γεωγραφία που αποτέλεσε επιστημολογικά «εσωτερική» κριτική, η Ανθρωπιστική Γεωγραφία αποτελεί ριζική κριτική της θεμελίωσης τόσο του αντικείμενου όσο και της μεθοδολογίας της Ποσοτικής Γεωγραφίας. Με την έννοια αυτή είναι σχετικά παράδοξη η συνήθης κατάταξη των δύο αυτών ρευμάτων σε κοινή κατηγορία,⁶⁰ πράγμα που εξηγείται μόνο από τη στροφή και των δύο προς το υποκείμενο, η οποία, όμως, γίνεται με τελειώς διαφορετικούς όρους στις δύο περιπτώσεις.

Στην ανάπτυξη της Ανθρωπιστικής Γεωγραφίας υπάρχουν σημαντικές εισροές από το χώρο της Ιστορικής Γεωγραφίας,⁶¹ μεταξύ της οποίας και της Ποσοτικής Γεωγραφίας η επικοινωνία υπήρξε ουσιαστικά αδύνατη. Στο πλαίσιο του νέου αυτού ρεύματος επανακαθορίζεται καταρχάς το αντικείμενο της Γεωγραφίας: στο θέμα αυτό εμφανίζεται τάση επιστροφής στις συνθήκες του προηγούμενου παραδείγματος της Περιγραφικής Γεωγραφίας, καθώς αμφισβητείται η Γεωγραφία ως επιστήμη των χωρικών σχέσεων και στη θέση της προβάλλεται η γεωγραφική ενασχόληση με τις πολύπλοκες αλληλεπιδράσεις σύνθετων φαινομένων των οποίων η αναλυτική μελέτη εμπίπτει σε άλλους επιστημονικούς κλάδους (Harris, 1971: 162-3).⁶² Επανέρχεται, έτσι, στο προσκήνιο η συζήτηση για τον αναλυτικό ή συνθετικό χαρακτήρα της Γεωγραφίας και αναθεμαίνεται η επιστημολογική της σχέση με την Ιστορία.

Η Ανθρωπιστική Γεωγραφία συγκεντρώνει την προσοχή της στο συγκεκριμένο και το ιδιαίτερο. Αμφισβητεί την έκλειψή του πίσω από τις γενικεύσεις της Ποσοτικής Γεωγραφίας και του αποδίδει επιστημολογική προτε-

60. Τα δύο αυτά παραδείγματα διαχωρίζονται στην τελευταία κατηγοριοποίηση του Johnston (1986) όπου διακρίνει τρεις βασικές ομάδες παραδειγμάτων: α) εμπειρικο-θετικιστικά β) ανθρωπιστικά και γ) ρεαλιστικά.

61. Βλ., για παράδειγμα, τη δουλειά του Lowenthal (1985).

62. Αναφέρεται από τον Johnston (1983a: 144-5).

ραιότητα. Ο συνδυασμός της στροφής αυτής με την αποκλειστική επικέντρωση της Ανθρωπιστικής Γεωγραφίας στο υποκείμενο της προσέδωσε και τον ιδεαλιστικό της χαρακτήρα. Από την άλλη πλευρά, η αντίθεση στο θετικισμό της Ποσοτικής Γεωγραφίας είναι προφανής και προσλαμβάνει έναν ιδιαίτερο χαρακτήρα. Η ιδεαλιστική προσέγγιση οχρώνει επιστημολογικά το αντικείμενό της —την ανθρώπινη συμπεριφορά— καταφεύγοντας σε μεταφυσικές θεμελιώσεις⁶³ και με τον τρόπο αυτό ανάγει τη διερεύνησή του στον εντοπισμό/περιγραφή του και όχι στην ερμηνεία του, που είναι λογικά αδύνατη λόγω του αυθύπαρκτου χαρακτήρα του. Σύμφωνα με την προσέγγιση αυτή η ύπαρξη ενός «πραγματικού» κόσμου, εξωτερικού, είναι αναγκαία. Η μελέτη όμως του κόσμου αυτού καθ' εαυτόν είναι ουσιαστικά αδύνατη καθώς η μόνη πρόσβαση σε αυτήν είναι οι ανθρώπινες αισθήσεις, ενώ το γεγονός ότι και αυτές δεν μπορούν να διερευνηθούν παρά μόνο μέσω της ανθρώπινης συμπεριφοράς —η οποία οντολογικά αυτονομείται από τα ερεθίσματα αυτά— οδηγεί ουσιαστικά σε πλήρη ερευνητική αδυναμία.

Οι φαινομενολογικές προσεγγίσεις αναπτύσσονται παράλληλα και μετά τις ιδεαλιστικές στο χώρο της Ανθρωπιστικής Γεωγραφίας και χαρακτηρίζονται από τη ριζικά αντι-ιδεαλιστική φυσιογνωμία της φαινομενολογίας. Η φαινομενολογία επαναφέρει τη Φιλοσοφία στη γνωσιολογικά κυρίαρχη θέση απ' όπου την είχαν αποκαθλώσει οι νέοι χεγκελιανοί. Χρησιμοποιεί την ιστορία της μεταφυσικής για να ερμηνεύσει το τέλος της μεταφυσικής (Habermas, 1987: 133)⁶⁴ και να οριοθετήσει οντολογικά και επιστημολογικά τον επιστημονικό λόγο. Με την έννοια αυτή αποτελεί «προλεγόμενα» της κάθε φορά αναφερόμενης εμπειρικής επιστήμης (Lyotard, 1982: 13-4) στην οποία δεν αντιτίθεται, ενώ αντιτίθεται στον εμπειρισμό. Η φαινομενολογική ανάλυση βασίζεται στην ιστορική, ανθρωπολογική και βιολογική εξέταση των απαρχών της ανθρώπινης ύπαρξης για τη θεμελίωση στον αρχικό τρόπο ύπαρξης —του Dasein κατά τον Heidegger— όλων των κατοπινών τρόπων ύπαρξης, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγεται και η επιστήμη ως παράγωγος τρόπος ενατένισης και αντιμετώπισης του «κόσμου της ζωής» (Lebenswelt κατά τον Husserl). Η φαινομενολογία δεν αποτελεί στροφή σε ιδεαλιστικό υποκειμενισμό καθώς διερευνά τους τρόπους της ανθρώπινης ύπαρξης, όπου ο άνθρωπος έχει την έννοια του είδους. Είναι αντιθετικιστική στο βαθμό που δεν εννοεί τον «εξωτερικό»/«πραγματικό» κόσμο παρά μέσα από την ανθρώπινη αντίληψη και υποτάσσει οντολογικά τη θετική αντίληψη —και το θετικ-

63. «Η πνευματική δραστηριότητα έχει δική της ζωή που δεν ελέγχεται από υλικά πράγματα και διεργασίες» (Guelke, 1981: 133).

64. Η ιστορία της μεταφυσικής έχει για τον Heidegger το ρόλο κλειδί που είχε για τον Hegel η ιστορία της Φιλοσοφίας ως κλειδί της φιλοσοφίας της Ιστορίας (Habermas, 1987: 132).

σμό ως παραμορφωτική προέκταση— στους προηγούμενους τρόπους ύπαρξης από τους οποίους απορρέει. Με την έννοια αυτή αντιτίθεται στο θετικισμό αλλά όχι αναγκαστικά και στη θετική επιστήμη, την οποία απλώς περιορίζει οντολογικά. Ο περιορισμός αυτός επιτρέπει και την αντι-θετικιστική αποσαφήνιση των όρων που χρησιμοποιεί κάθε επιστημονικός κλάδος, πράγμα που αναοριοθετεί συχνά τόσο τους στόχους όσο και τη μεθοδολογία τους.

Η φαινομενολογία μεταφράζεται δύσκολα σε συγκεκριμένες κατευθύνσεις εμπειρικής έρευνας. Αυτό μαρτυρούν τόσο τα σχετικά πενιχρά αποτελέσματα των ερευνών που εγγράφονται στο φαινομενολογικό ρεύμα όσο και οι μεγάλες μεταξύ τους αντιφάσεις που προέρχονται, κυρίως, από την ελλιπή αφομοίωση της πραγματικά δύσκολης φαινομενολογικής προσέγγισης. Έτσι, το φαινομενολογικό ρεύμα στη Γεωγραφία χαρακτηρίζεται συχνά από το γλιστρήμα στον ιδεαλιστικό εμπειρισμό στον οποίο ωθεί και η πολύ πιο εύληπτη και φαινομενικά, τουλάχιστον, συγγενής ιδεαλιστική προσέγγιση.⁶⁵

* * *

Η Ανθρωπιστική Γεωγραφία σηματοδοτεί ευρείες διαφοροποιήσεις στο επίπεδο της μεθοδολογίας. Οι μετρήσεις και οι συσχετίσεις για τη διατύπωση γενικών νόμων εγκαταλείπονται. Στη θέση τους δεν εμφανίζονται άλλοι τρόποι θεωρητικής κατασκευής, αλλά μάλλον ένας εμπειρικός περιγραφισμός που δανείζεται, κατά περίπτωση, ερμηνευτικά σχήματα από τις κοινωνικές επιστήμες. Οι πιο ενδιαφέρουσες εργασίες στο χώρο αυτό εμπνέονται από ιστορική ή/και ανθρωπολογική μεθοδολογία (Tuan, 1978). Συνολικά μπορεί να υποστηριχθεί κανείς ότι υπάρχει επιστροφή στην προ της Ποσοτικής Γεωγραφίας μεθοδολογία, με τη διαφορά όμως ότι το αντικείμενο δεν είναι περιοχές καθ' εαυτές, αλλά αντιλήψεις για περιοχές και χωρικά φαινόμενα.

Παράλληλα με τη μεθοδολογική στροφή υπάρχει και διαφοροποίηση στόχων μεταξύ Ποσοτικής και Ανθρωπιστικής Γεωγραφίας. Η πρώτη ήταν, όπως είδαμε, συνδεδεμένη με τις διαδικασίες σχεδιασμού και προγραμματισμού. Η δεύτερη αρνείται τον έντονα εργαλειακό χαρακτήρα της Γεωγραφίας και προτείνει αντίθετα την ανάπτυξη της ερμηνευτικής της διάστασης (Johnston, 1983a: 145-50, Guelke, 1971: 50-1 και 1975: 138).

Σε αντίθεση με τη Συμπεριφορική η Ανθρωπιστική Γεωγραφία δεν δείχνει «ρεφορμιστική» στάση απέναντι σε μια πραγματικότητα που αρχίζει να γίνεται προβληματική. Από τον παραγωγικό χαρακτήρα του επιλυτή προβλημάτων προτιμά την αναζήτηση των αιτίων διαμόρφωσης ή έστω της προ-

65. Εξάλλου, η ιδεαλιστική και η φαινομενολογική προσέγγιση στη Γεωγραφία αναπτύχθηκαν καταρχάς και στον ίδιο χώρο, τον Καναδά, πράγμα που ενέτεινε τη διαπλοκή τους. Όσον αφορά τις πολλές και σημαντικές παρερμηνείες της φαινομενολογίας από τους γεωγράφους βλ. Pickles (1985: 41-88).

σέγγισης των διαμορφωμένων «χωρικών» συμπεριφορών. Η αναζήτηση αυτή δεν εντάσσεται αναγκαστικά σε κάποιο συγκεκριμένο πολιτικό πλαίσιο και αποτελεί περισσότερο μια ένδειξη «απογοήτευσης» από το θετικιστικό πρόγραμμα και τις κοινωνικοπολιτικές του προεκτάσεις στο επίπεδο των χωρικών προβλημάτων, παρά μια πολιτικά συγκροτημένη «πλατφόρμα». Έτσι, σε σχέση με τα αρχικά συμπτώματα κρίσης του φορντισμού αναπτύσσονται στη Γεωγραφία δύο απαντήσεις/παραδείγματα: α) η Συμπεριφορική Γεωγραφία που προεκτείνει το θετικιστικό πνεύμα της Ποσοτικής Γεωγραφίας — η οποία, όπως είδαμε, «αντανακλά» τη φάση ανάπτυξης του φορντισμού— προσπαθώντας, παράλληλα, να βελτιώσει τον επιχειρησιακό χαρακτήρα της προσέγγισης και, με την έννοια αυτή, εντάσσεται στο ιδεολογικό πλαίσιο του μοντερνισμού, δηλαδή στην πίστη στις δυνατότητες και στην προοπτική μιας συνεχούς πορείας προς ένα όλο και καλύτερο αύριο, και β) η Ανθρωπιστική Γεωγραφία που φαίνεται να αποστασιοποιείται από τις πρακτικές διαδικασίες προώθησης αυτής της πορείας και να στρέφεται σε εναλλακτικές προσεγγίσεις, με ερμηνευτική, καταρχάς, αλλά όχι και ανατρεπτική διάθεση.

Η συγκρότηση των ρευμάτων αυτών γίνεται μέσα από πολύμορφες και σύνθετες διαδικασίες στις οποίες εκτός από τους «πρωταγωνιστές» συμμετέχουν θεσμικά αποκρυσταλλωμένες ακαδημαϊκές και άλλες δομές που διαμεσολαβούν τις απαντήσεις των «πρωταγωνιστών» στα ερεθίσματα που τους παρέχει η πραγματικότητα και τα οποία στη συγκεκριμένη περίπτωση αποτελούνται βασικά από τα πρώτα συμπτώματα κρίσης του φορντισμού. Έτσι, και η ίδια η συγκρότηση των ρευμάτων αυτών, στο βαθμό μάλιστα που, όπως στην προκειμένη περίπτωση, δεν πρόκειται για πολιτικά συγκροτημένα ρεύματα, ξεφεύγει από τον άμεσο έλεγχο των υποκειμένων και μπορεί να συγκαταλεχθεί στο χώρο των μη ηθελημένων επιπτώσεων του συνόλου των πράξεών τους, παρά το γεγονός ότι η πράξη καθ' εαυτή θεωρείται συνειδητή και προθεσιακή (intentional).⁶⁶ Με την έννοια αυτή τα παραπάνω παραδείγματα ούτε αντανakλούν με κάποιο αυτόματο και αναπόφευκτο τρόπο τις κοινωνικοπολιτικές συνθήκες που διαμορφώθηκαν κατά την εποχή εκείνη, αλλά ούτε και αποτελούν το άμεσα επιδιωκόμενο αποτέλεσμα των πρωταγωνιστών τους. Όσον αφορά την έννοια του παραδείγματος θα αναφερθώ εκτενέστερα παρακάτω. Στο σημείο αυτό θα τονίσω μόνο ότι μεταξύ των δύο αυτών διαφορετικών παραδειγμάτων/«απαντήσεων» στα προβλήματα του τέλους της δεκαετίας του '60 και των αρχών της επομένης υπάρχει ένα σημαντικό κοινό σημείο: η στροφή στο υποκείμενο. Η στροφή αυτή αν και γίνεται με διαφορετικού όρους, όπως είδαμε, εμπεριέχει μια γενική αντι-θετικιστική χροιά η

66. Όσον αφορά την έννοια των μη ηθελημένων επιπτώσεων της συνειδητής ανθρώπινης πρακτικής βλ. Giddens (1979: 65-97) ενώ για μια κριτική στις σχετικές απόψεις βλ. Storper (1985).

οποία «προσβάλλει» και τη θετικιστική Συμπεριφορική Γεωγραφία, όπου ορισμένοι από τους πρωταγωνιστές της προοδευτικά μετακινούνται (π.χ. Pred) ενώ το σύνολο του έργου τους —και ιδιαίτερα η χρονο-γεωγραφία— αποτελεί εισροή και για το σύνολο σχεδόν των αντι-θετικιστικών προσεγγίσεων στο χώρο της Γεωγραφίας.

Το κοινό σημείο μεταξύ Συμπεριφορικής και Ανθρωπιστικής Γεωγραφίας —η στροφή στο υποκείμενο— τις διαχωρίζει από ένα τρίτο σύγχρονο τους παράδειγμα που θα εξετάσω στη συνέχεια, τη Ριζοσπαστική Γεωγραφία.

5. Ριζοσπαστική Γεωγραφία

Η Ριζοσπαστική Γεωγραφία αναπτύσσεται και αυτή ως κριτική/απάντηση στην Ποσοτική Γεωγραφία. Αν η κριτική της Συμπεριφορικής Γεωγραφίας εντοπίζεται στην αποτελεσματικότητα των κλασικών μεθόδων της Ποσοτικής Γεωγραφίας και η κριτική της Ανθρωπιστικής Γεωγραφίας στη φιλοσοφική θεμελίωση της συγκρότησής της, η Ριζοσπαστική Γεωγραφία προβάλλει κυρίως τον κοινωνικό και πολιτικό χαρακτήρα του γεωγραφικού αντικείμενου που συσκότιζε η μεθοδολογία της Ποσοτικής Γεωγραφίας. Η τελευταία αναζητώντας νόμους-γενικεύσεις μέσα από τις συσχετίσεις που πραγματοποιεί και ανάγοντας αυτούς τους νόμους σε «αιώνιους», σε νόμους χωρίς ιστορικότητα, παρουσιάζει την υπάρχουσα κατάσταση πραγμάτων ως αιώνια και αναλλοίωτη και, κατ' επέκταση, χωρίς δυνατότητα αλλαγής. Η συσχέτιση, εξάλλου, χωρικής δομής και κοινωνικών διαδικασιών σε ένα περιβάλλον έντονου εμπειρισμού, όπου δεν προβληματίζει θεωρητικά το κοινωνικό γίγνεσθαι και το αντικείμενο είναι «χωρικά» προσανατολισμένο —με την έννοια ότι σε μεγάλο βαθμό ορίζεται από τη χωρική του διάσταση— οδηγεί στη διάτυπωση νόμων που χαρακτηρίζει έντονος περιβαλλοντισμός, με την έννοια ότι οι ερμηνείες των κοινωνικών διαφοροποιήσεων αναζητούνται στις χωρικές διαφοροποιήσεις.

Η Ριζοσπαστική Γεωγραφία αντιστρέφει αυτή τη σχέση χώρου/κοινωνίας τοποθετώντας την έμφασή της στη μελέτη των κοινωνικών διαδικασιών οι οποίες εμφανίζονται να έχουν χωρικές επιπτώσεις που με τη σειρά τους ανατροφοδοτούν τις κοινωνικές διαδικασίες. Το ενδιαφέρον για τις κοινωνικές διαδικασίες δεν είναι νέο στο χώρο της Γεωγραφίας. Σε έναν συλλογικό τόμο με αυτό ακριβώς το θέμα (Stoddart, 1981) γίνεται αναδρομή στο κοινωνικό ενδιαφέρον των γεωγράφων από τον προηγούμενο αιώνα με ιδιαίτερες αναφορές στους Reclus και Kropotkin. Ακόμη και κατά την εποχή της ανάπτυξής της η Ριζοσπαστική Γεωγραφία δεν είναι η μόνη που παρουσιάζει έντονο κοινωνικό και πολιτικό ενδιαφέρον. Παράλληλα με αυτήν αναπτύσσε-

ται και ένα ρεύμα Φιλελεύθερης Γεωγραφίας⁶⁷ που συνδέεται και αυτό με τα πολλαπλασιαζόμενα κοινωνικά προβλήματα του τέλους της δεκαετίας του '60 και των αρχών του '70. Το ρεύμα αυτό, εκτός από τα κοινά ερεθίσματα με τη Ριζοσπαστική Γεωγραφία, μοιράζεται μαζί της και την αντίληψη για την ανάγκη της πολιτικής δράσης. Το είδος όμως της πολιτικής δράσης στο οποίο οδηγούν οι δύο αντιλήψεις διαφέρει, όπως θα δούμε πιο κάτω.

Η Φιλελεύθερη Γεωγραφία χαρακτηρίζεται από την ευαισθησία της απέναντι στην κοινωνική ανισότητα, ενώ προσπαθεί να αποτυπώσει τη γεωγραφική διαφοροποίηση της τελευταίας, καθώς και τη γεωγραφική διαφοροποίηση της εμφάνισης μιας σειράς κοινωνικών προβλημάτων όπως η εγκληματικότητα, η έλλειψη κοινωνικών παροχών, οι συνθήκες στέγασης κτλ. Η ευαισθησία αυτή, που εκφράζεται με τον αναπροσανατολισμό του αντικειμένου της Γεωγραφίας προς το χώρο της κατανάλωσης και της κρατικής εξασφάλισης ορισμένων βασικών διαδικασιών σε αυτόν το χώρο (κράτος πρόνοιας), δημιουργεί μια εξ αντικειμένου αντίθεση με την Ποσοτική Γεωγραφία, η οποία είχε ως επίκεντρο το χώρο της παραγωγής. Ο προσανατολισμός στο χώρο της κατανάλωσης, σε συνδυασμό με το διαχωρισμό παραγωγής-κατανάλωσης, οδήγησε στην πολιτική έκφραση αυτού του ρεύματος μέσα από ρεφορμιστικές αντιλήψεις και τοπικό πολιτικό ακτιβισμό που τροφοδοτούνταν από την πεποίθηση για την ύπαρξη περιθωρίων τμηματικής και προοδευτικής παρέμβασης στις κοινωνικές ανισότητες, χωρίς να είναι αναγκαίες ριζικότερες κοινωνικοπολιτικές αλλαγές. Η μεθοδολογία της Φιλελεύθερης Γεωγραφίας, που όπως είπαμε συνίσταται στην αποτύπωση της χωρικής διαφοροποίησης των κοινωνικών προβλημάτων, αποτελεί κατά κάποιον τρόπο επιστροφή στην Περιγραφική Γεωγραφία με την οποία τη συνδέει, εξάλλου, και η έλλειψη ενδιαφέροντος για τη θεωρία.

Το ενδιαφέρον για τη θεωρία και ο πολιτικός προσανατολισμός αποτελούν τα βασικά διαφοροποιητικά στοιχεία Φιλελεύθερης και Ριζοσπαστικής Γεωγραφίας. Η δεύτερη εμπνέεται από σαφώς μαρξιστικές θέσεις και αντιμετωπίζει τη φιλελεύθερη μεθοδολογία όχι μόνο ως επιστημονικά ελλιπή, αλλά και ως πολιτικά επιζήμια. Ο Harvey θεωρεί ότι υπάρχει ήδη αρκετή εμπειρική πληροφορία και η συνεχιζόμενη συσσώρευσή της δεν οδηγεί πουθενά. Αυτό που χρειάζεται είναι η θεωρητικοποίηση της συσσωρευμένης πληροφορίας με στόχο την επαναστατική κοινωνική αλλαγή (1973: 144-5). Ο ίδιος αφιέρωσε, άλλωστε, πολύ χρόνο στο βασικό του έργο (1982) που αποτελεί προσπάθεια επαναδιατύπωσης βασικών ζητημάτων του *Κεφαλαίου* στις σημερινές συνθήκες, με ιδιαίτερη έμφαση στα ζητήματα του χώρου. Οι θεωρητι-

---

67. Βλ. κυρίως το έργο των Berry (1972 και 1978), Bunge (1973 και 1979) και Chisholm (1975).

κές επεξεργασίες του Harvey καθώς και άλλων που εντάσσονται στο ρεύμα αυτό⁶⁸ τοποθετούνται σε υψηλό επίπεδο αφαίρεσης και αναφέρονται σχεδόν αποκλειστικά στις οικονομικές σχέσεις, οι οποίες και αποτελούν το βασικό δομικό στοιχείο, την υποδομή, της κοινωνικής πραγματικότητας η οποία προσεγγίζεται μέσω των εκφάνσεών της στο επίπεδο της υπερδομής. Οι προσεγγίσεις αυτές, τοποθετούμενες στον ένα ή τον άλλο βαθμό στο χώρο του στρουκτουραλιστικού μαρξισμού, έγιναν αντικείμενο κριτικής ως οικονομιστικές, καθώς στο πλαίσιό τους ο πλούτος της πραγματικότητας περιορίζεται στις οικονομικές σχέσεις και η κοινωνική εξέλιξη είναι αποτέλεσμα των αναγκών αναπαραγωγής που εμφανίζουν οι οικονομικές δομές.⁶⁹ Για την υποστασιοποίηση δε των αναγκών αυτών τα άτομα εντασσόμενα σε κοινωνικές κατηγορίες μετατρέπονται σε φορείς δομικών αναγκών.⁷⁰

Με τον οικονομικό της προσανατολισμό η Ριζοσπαστική Γεωγραφία επαναφέρει το επίκεντρο του ενδιαφέροντος στο χώρο της παραγωγής. Στο σημείο αυτό διαφοροποιείται από τη φιλελεύθερη πρακτική και πλησιάζει την Ποσοτική Γεωγραφία καθώς στο πλαίσιο της συναντώνται μαρξισμός και θεωρίες βιομηχανικής χωροθέτησης. Η προνομιακή ενασχόλησή της με τη χωροθέτηση της παραγωγικής διαδικασίας και ιδιαίτερα της βιομηχανικής, είναι συνεπής με την, αλλά και συνέπεια της θέσης της παραγωγής στο μαρξιστικό αναλυτικό σχήμα. Η άνιση ανάπτυξη δεν αρκεί να χαρτογραφείται (φιλελεύθερη πρακτική) ώστε να της παρέχονται περιστασιακά φάρμακα, αλλά πρέπει να διερευνάται στο αφετηριακό της σημείο που αποτελούν οι μηχανισμοί της άνισης κατανομής (κοινωνικής και χωρικής) των μέσων παραγωγής και να καταδεικνύεται, έτσι, και η αναγκαιότητα αντικατάστασης των μηχανισμών αυτών.

Η κριτική της Ριζοσπαστικής Γεωγραφίας στην Ποσοτική Γεωγραφία τοποθετείται συνεπώς σε ορισμένες πτυχές του θετικιστικού της χαρακτήρα και ιδιαίτερα στον εμπειρισμό, στην αναγωγή των γενικεύσεων σε αιώνιους νόμους και στη συντηρητική πολιτική προέκταση αυτής της αναγωγής. Δεν απορρίπτει καταρχάς τη θεωρητικά προσανατολισμένη εμπειρική έρευνα ούτε τις ποσοτικές μεθόδους. Παράλληλα, τοποθετούμενη στο πλαίσιο του νεοχγκελιανού μοντερνισμού όπου η φιλοσοφία της Ιστορίας έχει δώσει τη θέση της στην ιστορία της Φιλοσοφίας ανατρέποντας τη γνωσιολογική ιεραρχία Φιλοσοφίας και Επιστήμης, δεν ενδιαφέρεται ιδιαίτερα για τη φιλοσοφική

68. Βλ., για παράδειγμα, Peet (1977), Smith (1984).

69. Για μια κριτική της έννοιας της δομικής ανάγκης βλ. Giddens (1981, 17-9).

70. Υπάρχει μια πολύ εκτεταμένη σχετική βιβλιογραφία στην οποία δεν θα αναφερθώ. Παρεμπέμω μόνο στο πρόσφατο αφιέρωμα του περιοδικού *Society and Space* (4/1987) για τη θέση της θεωρίας στις «χωρικές» επιστήμες, όπου ένας από τους βασικούς άξονες αναφοράς είναι και οι θέσεις της Ριζοσπαστικής Γεωγραφίας.

θεμελίωση ενός αντι-θετικιστικού προγράμματος. Αφετηριακό της σημείο η ανάλυση των σύγχρονων οικονομικών δομών από την οποία προκύπτει και η πολιτική αισιοδοξία για την ανατροπή τους μέσα από την προβλεπόμενη πρόοδο που θα σήμαινε η χρήση των ίδιων παραγωγικών δυνάμεων κάτω από διαφοροποιημένες παραγωγικές σχέσεις, στις οποίες και εντοπίζεται το πρόβλημα. Η πολιτική αισιοδοξία προκύπτει από την όξυνση των αντιφάσεων που χαρακτηρίζουν τη χρήση των παραγωγικών δυνάμεων στο πλαίσιο των υπάρχουσών σχέσεων παραγωγής, αντιφάσεων που με τη διαμεσολάβηση της επαναστατικής πρακτικής κοινωνικών τάξεων και στρωμάτων καθοριζόμενων από σχετικό συμφέρον θα οδηγήσουν στην ανατροπή των σχέσεων παραγωγής.

Η μονομέρεια του προσανατολισμού της Ριζοσπαστικής Γεωγραφίας στην ανάλυση των οικονομικών δομών έχει μια σειρά από επιπτώσεις. Η πρακτική των γεωγράφων προσανατολίζεται σχεδόν αποκλειστικά στην κατασκευή του θεωρητικού πλαισίου και εγκαταλείπεται σε μεγάλο βαθμό η εμπειρική έρευνα. Δύο βασικοί λόγοι βρίσκονται πίσω από αυτήν την εγκατάλειψη. Ο πρώτος είναι η κεφαλαιώδης σημασία που αποδίδεται στην σε υψηλό επίπεδο αφαίρεσης επεξεργασία του θεωρητικού πλαισίου που καθιστά κάθε άλλη ερευνητική πρακτική δευτερεύουσας σημασίας. Ο δεύτερος, και σημαντικότερος, είναι η δυσκολία περάσματος από τα αφαιρετικά σχήματα του θεωρητικού πλαισίου στη συγκεκριμένη πραγματικότητα, με αποτέλεσμα η εμπειρική έρευνα να μην μπορεί να αντλήσει ιδιαίτερα παραγωγικές κατευθυντήριες γραμμές από το θεωρητικό πλαίσιο και, παράλληλα, τα αποτελέσματά της να μην μπορούν να αποτελέσουν σημαντική εισροή για την επεξεργασία του θεωρητικού πλαισίου. Η δυσκολία αυτή έχει όμως και άλλες επιπτώσεις. Το πρόβλημα του ελέγχου/επαλήθευσης της θεωρίας με βάση εμπειρικά δεδομένα δεν είναι δυνατό να αντιμετωπιστεί με γενικές τοποθετήσεις για τη διαλεκτική σχέση θεωρίας/πράξης,⁷¹ όταν μάλιστα η εμπειρική έρευνα περιορίζεται σε ρόλο εικονογράφησης της θεωρίας, με αποτέλεσμα η πραγματικότητα να ανάγεται στο θεωρητικό σχήμα. Το διαφορετικό επίπεδο αφαίρεσης στο οποίο τοποθετούνται οι δύο αυτοί πόλοι δυσχεραίνει τη μεταξύ τους επικοινωνία, με αποτέλεσμα την ουσιαστική αδυναμία ελέγχου. Η αδυναμία αυτή μοιάζει να σχετίζεται με την απουσία «ενδιάμεσων» εννοιολογικών εργαλείων που να διευκολύνουν τη μετάβαση από τα αφαιρετικά σχήματα στις συγκεκριμένες καταστάσεις.⁷² Έτσι, οι απόψεις, σύμφωνα με τις οποίες ο έ-

71. Βλ., για παράδειγμα, Harvey (1987).

72. Στη θέση τέτοιων «ενδιάμεσων» εννοιολογικών εργαλείων, χωρίς όμως θεωρητική οντότητα, εισάγονται, εκ των υστέρων και κατά περίπτωση, στοιχεία (ιστορικά, πολιτισμικά κτλ.) για να γεφυρωθεί το χάσμα μεταξύ θεωρητικού σχήματος και συγκεκριμένης πραγματικότητας. Έτσι, η σχέση των στοιχείων αυτών με το θεωρητικό σχήμα παραμένει αδιευκρί-

λεγχος της θεωρίας στις συνθήκες αυτές είναι δυνατός, έχουν, σε κάποιο βαθμό, μια «κρυπτο»-ποππεριανή χροιά. Στο ζήτημα αυτό όμως θα επανέλθω όταν θα αναφερθώ στις σχετικές απαντήσεις των ρεαλιστών.

Είδαμε ήδη ότι βασικό χαρακτηριστικό γνώρισμα της Ριζοσπαστικής αλλά και της Φιλελεύθερης Γεωγραφίας αποτελεί το γεγονός ότι είναι συνυφασμένες με την άμεση πολιτική παρέμβαση. Η διαφορά στο σημείο αυτό με τα προηγούμενα παραδείγματα είναι ότι ο πολιτικός χαρακτήρας, στην προκειμένη περίπτωση, παύει να είναι υφέρπων και παράλληλα γίνεται ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά συγκρότησης των νέων ρευμάτων. Στο πλαίσιο της Ριζοσπαστικής Γεωγραφίας, ιδιαίτερα, ο (επαναστατικός) πολιτικός χαρακτήρας του γεωγραφικού έργου γίνεται και ουσιαστικό κριτήριο αποτίμησής του, ρόλο που στην Ποσοτική Γεωγραφία, για παράδειγμα, παίζει η «επισημονικότητα» η οποία (στη συγκεκριμένη περίπτωση) μετριέται, κυρίως, με βάση τη δυνατότητα χρήσης ή και παραγωγής νέων εργαλείων ποσοτικής ανάλυσης.

Το είδος πολιτικής δραστηριότητας στο οποίο παραπέμπουν η Φιλελεύθερη και η Ριζοσπαστική Γεωγραφία διαφέρει. Η πρώτη που περιορίζεται στο χώρο της κατανάλωσης και στην καταγραφή της κοινωνικής αδικίας —και όχι στη συστηματική ερμηνεία και προσπάθεια ριζικής εξάλειψής της— παραπέμπει σε «διορθωτική» πολιτική δραστηριότητα στο πλαίσιο των κυρίαρχων παραγωγικών σχέσεων με τις οποίες δεν ασχολείται. Η «διορθωτική» αυτή δραστηριότητα αναφέρεται σε συγκεκριμένα θέματα και έχει τοπικό χαρακτήρα, πράγμα που συνδυάζεται και με τον εμπειρικό χαρακτήρα της Φιλελεύθερης Γεωγραφίας. Στόχος της δραστηριότητας αυτής είναι η τμηματική βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης στο πλαίσιο μιας πορείας συνεχούς οικονομικής ανάπτυξης, η οποία δεν προβληματίζει και δεν αντιμετωπίζεται ως συνδεδεμένη με τη συγκεκριμένη δραστηριότητα. Η Ριζοσπαστική Γεωγραφία αντιτίθεται απόλυτα σε μια τέτοια ρεφορμιστική πολιτική δραστηριότητα. Κάνει κριτική στο διαχωρισμό παραγωγής και κατανάλωσης που υπονομεύει την κατανόηση των κοινωνικών διαδικασιών στη συνολικότητά τους (Harvey, 1973, 144-5) ενώ, παράλληλα, τονίζει και τον πολιτικά αντιδραστικό χαρακτήρα του διαχωρισμού των ενιαίων ατόμων σε παραγωγούς και καταναλωτές ανάλογα με το κάθε φορά αναφερόμενο πρόβλημα, πράγμα που διευκολύνει τη διάσπαση της, κατά τεκμήριο, ενιαίας κοινωνικής θέσης και,

---

στη και η χρήση της παίρνει καθαρά διορθωτικό χαρακτήρα. Η «διόρθωση» αυτή δεν μπορεί πάντα να μη γίνεται επιλεκτικά —ή μάλλον δεν μπορεί παρά να γίνεται επιλεκτικά— με αποτέλεσμα το θεωρητικό σχήμα να υποστηρίζεται ή να βάλλεται, χωρίς όμως οι διαδικασίες αυτές να μπορούν να αποτελέσουν άλλο από θετικές ή αρνητικές ενδείξεις για την ορθότητά του.

κατά προέκταση, πολιτικής συμπεριφοράς τους που απορρέει από το χώρο της παραγωγής.⁷³

Η πολιτική δραστηριότητα στην οποία παραπέμπει η Ριζοσπαστική Γεωγραφία είναι ο γενικός πολιτικός ακτιβισμός, όπου στόχος είναι η ανατροπή ενός συστήματος παραγωγικών σχέσεων που αποτελεί και την αιτία ευρύτερα ορατών αρνητικών επιπτώσεων. Κατ' αναλογία με τη δυσκολία της σχέσης θεωρητικού σχήματος και εμπειρικής έρευνας, στην οποία αναφερθήκαμε, παρουσιάζεται στο σημείο αυτό δυσκολία συνδυασμού του γενικού πολιτικού στόχου και μιας καθημερινής πολιτικής δραστηριότητας η οποία να συνδυάζει την ενεργό και αποτελεσματική παρέμβαση στα επίμειρους προβλήματα με την προώθηση του γενικού στόχου. Εξάλλου, πράγμα που ίσως είναι και το βασικότερο, ο εκ των προτέρων αναλυτικά καθορισμένος στόχος αναιρεί πολλά από τα στοιχεία που συγκροτούν μια ουσιαστική πολιτική συμμετοχή και ανάγει την τελευταία σε πρακτική διεκπεραίωση, όπου οι πολιτικά συμμετέχοντες δεν συμβάλλουν στη διαμόρφωση αλλά στην επίτευξη του στόχου.

Με αφορμή το είδος πολιτικής δραστηριότητας/συμμετοχής, στο οποίο παραπέμπει η Ριζοσπαστική Γεωγραφία, μπορούμε να διακρίνουμε μια ομοιότητά της με το προηγούμενο παράδειγμα της Ποσοτικής Γεωγραφίας, όσον αφορά τη θέση του υποκειμένου στα αντίστοιχα θεωρητικά σχήματα.

Στην περίπτωση της Ποσοτικής Γεωγραφίας το άτομο θεωρείται και προϋποτίθεται ότι διέπεται από οικονομικό ορθολογισμό, ενώ στην περίπτωση της Ριζοσπαστικής Γεωγραφίας από «επαναστατικό ορθολογισμό». Στην υποκειμενική δραστηριότητα δεν μένουν περιθώρια πρωτοβουλίας και στις δύο περιπτώσεις, καθώς καλείται να υποστασιοποιήσει την αντίστοιχη ορθολογική συμπεριφορά η οποία, έτσι, μπορεί να συναχθεί, ερήμην των φορέων της, από μόνη τη μελέτη των εξωτερικών ερεθισμάτων που της δίνονται και, με την έννοια αυτή, τη διαμορφώνουν. Οι αποκλίσεις, στις περιπτώσεις αυτές, από την αναμενόμενη συμπεριφορά δεν μπορούν παρά να θεωρηθούν εσφαλμένες συμπεριφορές, οι οποίες μπορούν μόνο εκ των υστέρων να ερμηνευθούν με τη βοήθεια εξωτερικών (εξω-θεωρητικών) στοιχείων.

Η κοινωνικοπολιτική συγκυρία στην οποία εμφανίζονται η Ριζοσπαστική και η Φιλελεύθερη Γεωγραφία είναι η ίδια με εκείνη της εμφάνισης της Συμπεριφορικής και Ανθρωπιστικής Γεωγραφίας καθώς το σύνολο των ρευ-

---

73. Ιδιαίτερη έμφαση στο ζήτημα αυτό έχει δοθεί στο πλαίσιο της γαλλικής μαρξιστικής κοινωνιολογίας του αστικού χώρου της προηγούμενης δεκαετίας (αφιέρωμα της *Pensée* στις ανάγκες [1975, τ. 180], Décaillot κ.ά. [1977], Preteceille [1986]). Το γεγονός αυτό μπορούμε, εκ των υστέρων, να το συνδέσουμε με την προσπάθεια διαμόρφωσης ενιαίου αριστερού πολιτικού μετώπου σε μια περίοδο που η πολιτική σημασία των διαφοροποιήσεων στο χώρο της κατανάλωσης είχε αρχίσει να εμφανίζεται, χωρίς όμως ακόμη να έχει γίνει αποτελεσματική πολιτική εκμετάλλευσή της από τον συντηρητικό πολιτικό χώρο.

μάτων αυτών εγγράφεται στην ίδια χρονική περίοδο και, παράλληλα, στον ίδιο περίπου γεωγραφικό χώρο (στις ανεπτυγμένες βιομηχανικές χώρες και ιδιαίτερα στις αγγλοσαξονικές). Με την έννοια αυτή, το σύνολο των παραπάνω ρευμάτων μπορεί να θεωρηθεί απάντηση στα ίδια βασικά ερεθίσματα που, όπως είπα και προηγουμένως, αποτελούν τα πρώτα σημάδια κρίσης του φορντισμού από τη συσσωρευση αρνητικών κοινωνικών επιπτώσεων που η ανάπτυξη του συνεπαγόταν. Έτσι, εμφανίζονται μια σειρά από κοινά σημεία αλλά και διαφορές μεταξύ των παραπάνω ρευμάτων.

Με την εξαίρεση της Ανθρωπιστικής Γεωγραφίας, η οποία μόνη προχωρεί σε μια μετα-μοντέρνα προβληματική και αντίληψη, τα τρία άλλα ρεύματα εμφορούνται καθαρά από την ιδέα του μοντερνισμού, και, στο σημείο αυτό, δεν διαφέρουν από την Ποσοτική Γεωγραφία. Για τα ρεύματα αυτά τα σημάδια κρίσης του φορντισμού δεν αναιρούν την αισιοδοξία ενός καλύτερου μέλλοντος που βασίζεται στην οικονομική μεγέθυνση. Στόχος καθενός είναι η υπέρβαση των εμποδίων που αποτελούν οι αρνητικές επιπτώσεις για την πορεία αυτής της προόδου. Τα μέσα όμως διαφέρουν. Η Συμπεριφορική Γεωγραφία, σε αντίθεση με τα άλλα δύο, δεν προϋποθέτει πολιτική δράση. Προσανατολίζεται στη μελέτη της συμπεριφοράς ως μέσου για τη βελτίωση της διαχείρισης των προβλημάτων της παραγωγής. Στο σημείο αυτό, μπορούμε να πούμε ότι με βάση τα διαλαμβανόμενα στο χώρο της Γεωγραφίας φαίνεται πρώτα να προκύπτει —ή τουλάχιστον πρώτα να καλύπτεται— η ανάγκη διερεύνησης του δρόμου υποκειμένου σε «διαχειριστικό» επίπεδο και κατόπιν σε πολιτικό. Φιλελεύθερη και Ριζοσπαστική Γεωγραφία εμφανίζονται με άμεσο πολιτικό χαρακτήρα χωρίς, όμως, να προσανατολίζονται καθόλου στη διερεύνηση της διαμόρφωσης της πολιτικής συμπεριφοράς. Η απουσία ενός τέτοιου ενδιαφέροντος μπορεί να αποδοθεί στη σχετική σταθερότητα και συνέχεια των κοινωνικών δομών και στη σχετικά σταθερή αντιστοιχία τους με πολιτικές δομές στο πλαίσιο του αναπτυσσόμενου φορντισμού, που περιορίζει τη σημασία της μελέτης της διαμόρφωσης των ατομικών πολιτικών συμπεριφορών.

Τα δύο αυτά ρεύματα, όπως και η Ποσοτική Γεωγραφία άλλωστε, μοιάζουν να εμφορούνται από την πεποίθηση ότι εσωτερικές, δομικές, δυνάμεις της κοινωνίας οδηγούν προς την πρόοδο και το πολιτικό διακύβευμα συνίσταται στο να μεταφραστούν πρακτικά οι δυνάμεις αυτές είτε με την έννοια της απλής συνέχισης της αύξησης της οικονομικής μεγέθυνσης (Ποσοτική Γεωγραφία), είτε με την έννοια της αύξησης της οικονομικής μεγέθυνσης για την οποία ηθική και πολιτική προϋπόθεση είναι η δικαιοτέρα κοινωνική κατανομή (Φιλελεύθερη Γεωγραφία), είτε, τέλος, με την έννοια της αύξησης της οικονομικής μεγέθυνσης για την οποία προϋπόθεση είναι ο τερματισμός της ατομικής ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής (Ριζοσπαστική Γεωγραφία).

Οι πολιτικές στις οποίες παραπέμπουν η Φιλελεύθερη και η Ριζοσπαστική Γεωγραφία, όπως είπαμε, διαφέρουν. Η Φιλελεύθερη παραπέμπει σε σοσιαλδημοκρατικές πολιτικές πρακτικές, καθώς περιορίζεται στο χώρο της διανομής και προσπαθεί να παρέμβει διορθωτικά στις κοινωνικές επιπτώσεις της λειτουργίας της φορντιστικής παραγωγικής μηχανής, την οποία δεν αμφισβητεί ούτε ως προς τη χρησιμότητα ούτε ως προς τον τρόπο λειτουργίας. Η Ριζοσπαστική Γεωγραφία δεν αμφισβητεί, επίσης, τη χρησιμότητα της φορντιστικής παραγωγικής μηχανής, στην οποία επικεντρώνει τη μελέτη της άλλωστε, αλλά καλεί στην επαναστατική ανατροπή των παραγωγικών σχέσεων που τη διέπουν. Η λογική, άλλωστε, της μελέτης της βιομηχανικής χωροθέτησης στοχεύει στην κατάδειξη των μηχανισμών που διαμορφώνουν τη συγκεκριμένη φυσιογνωμία της και οι οποίοι πηγάζουν από τις κυρίαρχες παραγωγικές σχέσεις. Έτσι, η άνιση ανάπτυξη που ανάγεται στην (χωρική) άνιση —ποιοτικά και ποσοτικά— κατανομή των (βιομηχανικών) επενδύσεων και κατά πρόεκταση των ευκταριών απασχόλησης, των πολλαπλασιαστικών ωφελειών στις τοπικές οικονομίες κτλ. μπορεί να αποτραπεί στο βαθμό που θα τεθεί τέρμα στη λειτουργία των μηχανισμών αυτών με την κατάργηση των κυρίαρχων παραγωγικών σχέσεων. Ενδεικτική της αισιοδοξίας της Ριζοσπαστικής Γεωγραφίας είναι και η αμεσότητα της αναμενόμενης πολιτικής μετάφρασης των δομικών χαρακτηριστικών που προδίδει ο περιορισμός των κοινωνικών ομάδων στη θέση τους στην παραγωγή και η αναγωγή της πολιτικής τους συμπεριφοράς στη λογικά συνεπαγόμενη από τις «ανάγκες» αναπαραγωγής της εργασιακής τους δύναμης στο πλαίσιο μιας συνεχώς διευρυνόμενης παραγωγικής διαδικασίας.⁷⁴

Η κρίση του ριζοσπαστικού παραδείγματος στη Γεωγραφία συνδέεται με τη γενίκευση της κρίσης του φορντιστικού καθεστώτος συσσώρευσης και τις επιπτώσεις της. Κρίση του φορντισμού σημαίνει, πριν απ' όλα, ανάσχεση της πορείας οικονομικής μεγέθυνσης και πλήγμα στο πνεύμα αισιοδοξίας του μοντερνισμού, καθώς οι προσπάθειες υποκατάστασης της σταθερής ποσοτικής βελτίωσης με στροφή στην ποιότητα δεν μπορούσαν, στις συνθήκες αυτές, παρά να ξαναφέρουν στην επιφάνεια και να εντείνουν την κοινωνική διαίρεση που η αναπτυξιακή συγκυρία είχε κοινωνικά και πολιτικά υποβαθμίσει. Κρίση του φορντισμού σημαίνει, επίσης, εκτός από κρίση της παραγωγικής μηχανής και κρίση του συστήματος κοινωνικής αναπαραγωγής, κρίση δηλαδή του κράτους πρόνοιας με άμεσες επιπτώσεις στην όξυνση της κοινωνικής διαίρεσης. Κρίση του φορντισμού σημαίνει και κρίση της φορντιστικά παραγόμενης εργατικής τάξης, της οποίας οι σχετικά ομοιογενείς και βαθ-

74. Η αναγωγή αυτή ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένη στο πλαίσιο της γαλλικής σχολής κοινωνιολογίας του αστικού χώρου. Για μια κριτική θεώρηση βλ. Pinçon-Charlot κ.ά. (1986: 140-3).

μιαία ομοιογενοποιούμενες συνθήκες δουλειάς και ζωής συνέβαλαν στην ενδυνάμωση του εργατικού κινήματος, και, με την έννοια αυτή, σχετικοποίηση της κοινωνικής, πολιτικής και συμβολικής υπόστασής της ως προοδευτικής/εκσυγχρονιστικής δύναμης-εγγυητή μιας ανάλογης μελλοντικής πορείας. Ο συνδυασμός των παραπάνω στοιχείων οδηγεί στην κρίση των δομικών ερμηνειών, που χαρακτηρίζουν και τη Ριζοσπαστική Γεωγραφία, για τις οποίες ήταν ευνοϊκό το πολύπλευρα ομοιογενοποιητικό περιβάλλον του φορντισμού. Τα νέα στοιχεία, τα στοιχεία ενός διαμορφωμένου νέου καθεστώτος ευέλικτης συσσώρευσης, διαφοροποιούν με μεγάλη ταχύτητα τις φορντιστικές συνθήκες κοινωνικής αναπαραγωγής, διαμορφώνοντας ένα νέο πλαίσιο «προβλημάτων» με τα οποία συντονίζεται, στον ένα ή τον άλλο βαθμό, και η παραγωγή επιστημονικών παραδειγμάτων. Δύο είναι οι σημαντικότερες διαφοροποιήσεις σε σχέση με τις συνθήκες του φορντισμού.

Πρώτον, στην κοινωνικά ομοιογενοποιητική —κατά μεγάλες ομάδες— επενέργεια του φορντισμού που απορρέει τόσο από τις ομοιογενοποιούμενες συνθήκες ζωής και εργασίας όσο και από την έμφαση στην αναδιανομή του εισοδήματος (κράτος πρόνοιας κτλ.) που αποτελεί και συστατικό στοιχείο του φορντισμού, αντιπαράκειται η πολύπλευρη κοινωνική διάσπαση τόσο στο χώρο της εργασίας (ανεργία, τόνωση ιεραρχικών και κλαδικών —συντεχνιακού χαρακτήρα— διαφοροποιήσεων κτλ.) όσο και στο χώρο της κατανάλωσης (κρίση κράτους πρόνοιας, ιδιωτικοποίηση υπηρεσιών κοινωνικών παροχών, ένταση κοινωνικού διαχωρισμού του τύπου και της ποιότητας των παρεχόμενων υπηρεσιών κτλ.). Παράλληλα, τις πολιτικές νομιμοποιήσεις που βασίζονταν σε προοπτικές οικονομικής ανάπτυξης και κοινωνικής δικαιοσύνης διαδέχονται πολιτικές κοινωνικού κυνισμού που συσπειρώνουν ορισμένες παλιές και νέες κοινωνικές κατηγορίες —οι οποίες επωφελούνται άμεσα, στον ένα ή τον άλλο βαθμό, από τις συντελούμενες αλλαγές—, ενώ εγκαταλείπονται τα παραδοσιακά φορντιστικά στρώματα σε μια συνεχή κοινωνική υποβάθμιση που συνοδεύει την κρίση και αναδιάρθρωση του καθεστώτος συσσώρευσης που εξυπηρετούσαν. Το γεγονός, μάλιστα, ότι τα στρώματα αυτά παραμένουν σε μεγάλο βαθμό προσδεδεμένα στις αναχρονιστικές πλέον φορντιστικές δομές και πολιτικά εκφράζονται με την υποστήριξη εξίσου αναχρονιστικών ή έστω καθαρά αμυντικών προγραμμάτων, τα κάνει ακόμη πιο εύαλτα απέναντι στις νέες πολιτικές και εξηγεί, εν μέρει τουλάχιστον, και την πολιτική κρίση των πολιτικών φορέων τους.

Δεύτερον, ο «μονόπλευρος» οικονομικός και κοινωνικός εκσυγχρονισμός, στον οποίο στόχευε ο φορντισμός μέσω της διαρκούς οικονομικής μεγέθυνσης, απορρίπτοντας ουσιαστικά, άμεσα ή προγραμματικά, κάθε οικονομική δραστηριότητα παλαιότερου τύπου —πράγμα που είχε σημαντικές συνέπειες για την επιβίωση παραδοσιακών οικονομικών αλλά και άλλων κοινωνι-

κών δραστηριοτήτων— αντικαθίσταται με μια πολύπλευρη και ευέλικτη προσπάθεια ενσωμάτωσης και εκμετάλλευσης κάθε ζωντανής δραστηριότητας, συγκυριακής ή μακροπρόθεσμης, αρκεί από την ενσωμάτωση αυτή να εξυπηρετείται ευνοϊκότερα η συσσώρευση. Η στροφή της προσοχής και προς αυτήν την κατεύθυνση και η οργανική ένταξη «παλαιών» (προκαπιταλιστικών ή όχι) στοιχείων στις σύγχρονες οικονομικές και κοινωνικές δομές τροφοδοτεί και διευρύνει την κοινωνική (και δυναμικά πολιτική) διάσπαση.

6. Η Γεωγραφία σήμερα

Είδαμε μέχρι τώρα ότι προοδευτικά υπάρχει όλο και περισσότερο παράλληλη κυριαρχία παραδειγμάτων, ιδιαίτερα μετά την αμφισβήτηση της Ποσοτικής Γεωγραφίας. Η δεκαετία του '70 είναι χαρακτηριστική από την άποψη της παράλληλης αυτής κυριαρχίας. Η δεκαετία του '80 χαρακτηρίζεται από τον πολλαπλασιασμό των ρευμάτων στο χώρο της Γεωγραφίας, που προέρχονται από τη σύνθεση στοιχείων παλαιότερων παραδειγμάτων ή την εμφάνιση νέων, πράγμα που δυσχεραίνει ακόμη περισσότερο τον εντοπισμό κάποιου κυρίαρχου παραδείγματος. Η εποχή είναι οπωσδήποτε μεταβατική —με την έννοια της κρίσης του φορντισμού και της βαθμιαίας μετάβασης σε ένα νέο καθεστώς συσσώρευσης—, γεγονός που ευνοεί την κατάλυση της παραδειγματικής κυριαρχίας σύμφωνα με την παραπάνω ανάλυση, στο πλαίσιο της οποίας συσχετίζω συστηματικά τη φυσιογνωμία του καθεστώτος συσσώρευσης με τη φυσιογνωμία του/των κυρίαρχου γεωγραφικού παραδείγματος.

Η απουσία ευδιάκριτου κυρίαρχου παραδείγματος δεν είχε αποτέλεσμα και τη μείωση του όγκου της παραγωγής γεωγραφικού έργου. Αντίθετα, η πρόσφατη περίοδος είναι από τις πλέον παραγωγικές, πράγμα που εκφράζεται και με τον πολλαπλασιασμό των σχετικών εκδόσεων. Μεταξύ των πολλών κατευθύνσεων που το γεωγραφικό έργο ακολουθεί κατά την περίοδο αυτή θα αναφερθώ σε ορισμένες που θεωρώ και σημαντικότερες.

Η σημαντικότερη εισροή στη Γεωγραφία, κατά την περίοδο αυτή, αναφέρεται οπωσδήποτε στη ρεαλιστική μεθοδολογία. Οι θέσεις του Rom Harré, του Roy Bhaskar κ.ά. —κινούμενες στο πλαίσιο ενός υπερβατικού ρεαλισμού σε αντίθεση με τον εμπειρικό ρεαλισμό του Hume⁷⁵— εμπνέουν το έργο πολλών γεωγράφων καθώς μεταφέρονται και αναπτύσσονται στο χώρο αυτό από σειρά ερευνητών όπως ο Sayer ενώ, παράλληλα, και γεωγράφοι με παραδοσιακότερες προσεγγίσεις φαίνονται να εντάσσονται στο νέο αυτό ρεύμα (Johnston, 1986). Ο ρεαλισμός αποτέλεσε εισροή κυρίως για τη μαρξιστικά

75. Για μια συγκριτική παρουσίαση του ρεαλισμού στις διάφορες κατά περιόδους μορφές του βλ. Bhaskar (1981: 362-3).

προσανατολισμένη Ριζοσπαστική Γεωγραφία, πράγμα που του έχει άλλωστε καταλογιστεί και ως μονομέρεια (Saunders, Williams, 1986),⁷⁶ ενώ αντικείμενο του έργου που ενέπνευσε αποτέλεσαν κυρίως η λογική χωροθέτησης παραγωγικών συστημάτων, η συγκριτική της ανάλυση, η ανάλυση της συγκρότησης τοπικών αγορών εργασίας, η ανάλυση της πολιτικής χωροταξικού σχεδιασμού (επιπτώσεων) κτλ., τα βασικά δηλαδή στοιχεία που συνθέτουν τη Βιομηχανική Γεωγραφία.

Η ρεαλιστική μεθοδολογία επικεντρώνει την προσοχή της στον τρόπο διαπλοκής της ανθρώπινης δραστηριότητας και των δομικών συνθηκών μέσα στις οποίες αυτή εκτυλίσσεται και οδηγεί σε συγκεκριμένες εκβάσεις, δίνοντας μια απάντηση στο κλασικό κοινωνιολογικό ζήτημα της σχέσης βολονταρισμού και ντετερμινισμού την οποία εμπνέεται από τη δουλειά κοινωνιολόγων όπως ο Giddens και γλωσσολόγων όπως ο Chomsky. Η υποκειμενική δράση τοποθετείται στο πλαίσιο δομικών συνθηκών οι οποίες τη διευκολύνουν και την περιορίζουν ταυτόχρονα και έχει αποτέλεσμα την αναδιαμόρφωση των δομικών της πλαισίων. «Η κοινωνία είναι ταυτόχρονα η διαρκής συνθήκη και η συνεχώς αναπαραγόμενη έκβαση της δράσης του υποκειμένου (human agency). Και η πράξη είναι ταυτόχρονα έργο, δηλαδή συνειδητή παραγωγή και (συνήθως όχι συνειδητή) αναπαραγωγή των συνθηκών παραγωγής, δηλαδή της κοινωνίας» (Bhaskar, 1979: 43-4). Η επικέντρωση αυτή επιτρέπει τη σχετικοποίηση των, σε μεγάλο βαθμό, άκαμπτων ντετερμινιστικών σχημάτων της Ριζοσπαστικής Γεωγραφίας τα οποία, όπως είδαμε, είχαν αρχίσει να μην είναι ιδιαίτερα παραγωγικά για την ανάλυση της νέας πραγματικότητας. Εξάλλου, η ρεαλιστική μεθοδολογία τονίζει τη σημασία των επιπέδων αφαίρεσης στις θεωρητικές κατασκευές αποφεύγοντας έτσι τις συγχύσεις που οφείλονται στην ανάπτυξη αναλύσεων που αναφέρονται σε διαφορετικά επίπεδα αφαίρεσης (Sayer, 1985a) και λόγω της οποίας αφαιρετικά σχήματα προβάλλονται ως πραγματικές/συγκεκριμένες καταστάσεις, ή, λιγότερο προφανώς, επιμέρους εμπειρικά δεδομένα ελέγχουν την ορθότητα θεωρητικών προτάσεων.

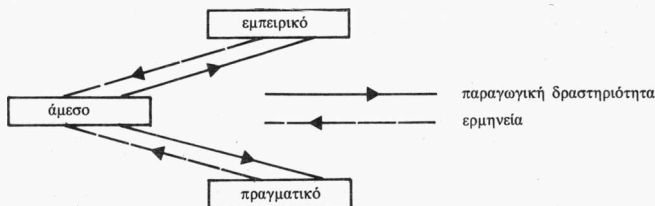
Διακρίνονται τρία βασικά επίπεδα αφαίρεσης: το επίπεδο των μηχανισμών-κινητήριων δυνάμεων στο πλαίσιο των δομών—που αποτελεί το πραγματικό (real) επίπεδο, το επίπεδο των αποφάσεων—, η δράση των υποκειμένων—που αποτελεί το άμεσο (actual) επίπεδο— και το επίπεδο των αποτελεσμάτων της παραπάνω δράσης, που αποτελεί το εμπειρικό επίπεδο. Τα επί-

---

76. Εξάλλου, ορισμένοι γεωγράφοι που εντάσσονται στο χώρο της ριζοσπαστικής κατεύθυνσης δεν δέχονται τη ρεαλιστική μεθοδολογία στην οποία αντιπροτείνουν την επάρκεια της κλασικής διαλεκτικής μεθόδου. Βλ., για παράδειγμα, Harvey (1987: 370-1) και Smith (1987: 379).

πεδα αυτά δημιουργούν, στην αλληλουχία τους, το παρακάτω πλέγμα (Σχήμα 2).⁷⁷

ΣΧΗΜΑ 2

«Τα μεμονωμένα υποκείμενα που λαμβάνουν αποφάσεις δεν επηρεάζονται άμεσα από τους μηχανισμούς ή τα αποτελέσματα, αλλά μάλλον από ερμηνείες του ενός ή και των δύο αυτών στοιχείων. Τόσο οι μηχανισμοί, όσο και τα αποτελέσματα δομούν το περιβάλλον της λήψης αποφάσεων χωρίς όμως να καθορίζουν τις αποφάσεις — πράγμα που κάνουν οι ερμηνείες. Και έτσι στόχος μας είναι η κατανόηση των ερμηνειών που οδηγεί στην κατανόηση του τρόπου δημιουργίας των αποτελεσμάτων τα οποία αναπαράγόμενα και αναδιαρθρώνόμενα επηρεάζουν τη διαμόρφωση επόμενων συμπεριφορών» (Johnston, 1986: 51).

Η ανάλυση τοποθετούμενη σε ένα δεδομένο επίπεδο αφάιρησης αναφέρεται σε στοιχεία τα οποία συνδέονται μεταξύ τους με αναγκαίες σχέσεις στο πλαίσιο θεωρητικών προτάσεων. Με την έννοια αυτή, ο χαρακτήρας των αναλύσεων που τοποθετούνται σε υψηλό επίπεδο αφάιρησης είναι υτετερμινιστικός. Το αφαιρετικό σχήμα όμως δεν είναι παρά ένα εργαλείο για την προσέγγιση της πραγματικότητας, όχι εικόνα της πραγματικότητας: είναι ο ενδειγμένος τρόπος προσέγγισης των δομικών συνθηκών στις οποίες αναφέρθηκε προηγουμένως. Αντιστρέφοντας την πορεία προς το αφηρημένο που οδηγεί στη θεωρητική κατασκευή και ανασυνθέτοντας σταδιακά την πραγματικότητα —με τη βοήθεια/κατεύθυνση του θεωρητικού σχήματος— η κατασκευή αυτή εμπλουτίζεται με νέα στοιχεία και μετατρέπεται σε ένα πολυπλοκότερο ερμηνευτικό σχήμα, όπου οι σχέσεις μεταξύ των στοιχείων δεν είναι πλέον μόνο σχέσεις αναγκαιότητας αλλά και «ενδοχομεικότητας» (contin-

77. Το Σχήμα παρατίθεται από τον Johnston (1986: 52).

gency).⁷⁸ Η προσέγγιση αυτή επιτρέπει τη συστηματική συνεκτίμηση στοιχείων που δεν υπεισέρχονται ή τουλάχιστον δεν ανάγονται στη λογική του βασικού θεωρητικού σχήματος (στη λογική των κυρίαρχων παραγωγικών σχέσεων, για παράδειγμα) με το ίδιο το θεωρητικό σχήμα, στο πλαίσιο του οποίου οι αναλυτικές δυνατότητες παραμένουν αναλλοίωτες. Επίσης, επιτρέπει την ιεραρχημένη διασύνδεση ερμηνευτικών σχημάτων, πράγμα ιδιαίτερα χρήσιμο για την ανάλυση πολύπλοκων συστημάτων όπως το καθεστώς συσσώρευσης, και ωθεί στην επεξεργασία «ενδιάμεσων» εννοιολογικών εργαλείων.⁷⁹

Αν η ρεαλιστική μεθοδολογία βρήκε πρόσφορο έδαφος στη Ριζοσπαστική κυρίως Γεωγραφία, η θεωρία της δόμησης (structuration theory) του Giddens ενέπνευσε σε μεγάλο βαθμό τη Συμπεριφορική Γεωγραφία, από στοιχεία της οποίας είχε άλλωστε εμπλουτισθεί και η ίδια. Η θεωρία αυτή επικεντρώνεται επίσης στη σχέση ανθρώπινης δραστηριότητας (human agency) και δομικών συνθηκών μέσα στις οποίες αυτή εκτυλίσσεται.⁸⁰ Η γεωγραφική της μετάφραση προσανατολίστηκε σε έρευνες Ιστορικής κυρίως Γεωγραφίας (Gregory, 1982b, Pred, 1986 κτλ.), ενώ έγιναν και προσπάθειες χρήσης της για την εμπειρική διερεύνηση της σύγχρονης πραγματικότητας, ιδιαίτερα στο χώρο της διαμόρφωσης τρόπων ζωής με την ανάλυση καθημερινών δραστηριοτήτων (Moos, Dear, 1986a και 1986b). Υπάρχει μια σημαντική διαφορά κλίμακας μεταξύ του έργου που προωθήθηκε από τη ρεαλιστική μεθοδολογία και τη θεωρία της δόμησης αντίστοιχα, που οφείλεται τόσο στο σχετικά διαφορετικό αντικείμενο που αντιστοιχεί και σε διαφορετική κλίμακα διερεύνησης, όσο και στη φυσιογνωμία της μεθοδολογίας στις δύο περιπτώσεις. Οι μεθοδολογικές αυτές διαφορές οδηγούν και στη συχνή διαφοροποίηση στο επίπεδο της χρησιμοποιούμενης κοινωνιολογικής ανάλυσης, όπου στην πρώτη περίπτωση χρησιμοποιούνται κλασικές κοινωνικές κατηγορίες μαρξιστικής κυρίως προέλευσης, ενώ στη δεύτερη η έμφαση δίνεται στις ad hoc ομαδοποιήσεις που προκύπτουν από τη χρονογεωγραφική διερεύνηση και οι οποίες μπορούν να διασταυρωθούν με τις κλασικές κοινωνικές κατηγορίες.

Εξάλλου, η κοινωνιολογική ανάλυση, την οποία χρησιμοποιούν πλέον οι γεωγραφικές έρευνες, διαφοροποιείται και η διαφοροποίηση αυτή τροφοδοτείται και από επεξεργασίες που γίνονται στο χώρο της Γεωγραφίας ή της

---

78. Για παράδειγμα, το κεφάλαιο αποτελεί μια αναγκαία σχέση μέσω παραγωγής και εργασιακής δύναμης για την καπιταλιστική συσσώρευση, ενώ η χωροθέτηση των μέσων παραγωγής απλώς ενδέχεται να είναι επιλεγμένη σύμφωνα με την απόσταση από κάποιες μεγάλες συγκεντρώσεις εργασιακής δύναμης και να διευκολύνει, έτσι, τη διαδικασία συσσώρευσης.

79. Όσον αφορά τα εργαλεία αυτά βλ. Layder (1981).

80. Σχετικά με τη θεωρία της δόμησης βλ. Giddens (1979, 1984 και 1987). Για παλαιότερες συγγενείς προσεγγίσεις βλ. Bourdieu (1972).

κοινωνιολογίας του αστικού χώρου, με την οποία τα σύνορα γίνονται όλο και πιο δυσδιάκριτα. Η τάση που κυριαρχεί αναφέρεται στην αναβίωση της βεμπριανής κατεύθυνσης με τη διερεύνηση πολλαπλών κριτηρίων για τον καθορισμό των κοινωνικών ομάδων και τη σχετικοποίηση, έτσι, της σημασίας της θέσης στις σχέσεις παραγωγής ως μοναδικού, ή έστω πρωταρχικού, κριτηρίου κοινωνικής ανάλυσης, σύμφωνα με τη μαρξιστική παράδοση. Τέτοιες επεξεργασίες αναφέρονται είτε στο σύνολο των χώρων ανθρώπινης δραστηριότητας (Pahl, 1984) είτε, συνηθέστερα, στο χώρο της κατανάλωσης (Saunders, 1983). Οι διαφοροποιήσεις που παρουσιάζονται στο χώρο της τελευταίας να αυξάνουν με ταχύτητα αναλύονται ως προς τις κοινωνικοπολιτικές τους συνέπειες, συχνά με διαφορετικά συμπεράσματα (Dunleavy, 1986, Preteceille, 1986)⁸¹ ενώ έρχονται στο επίκεντρο της προσοχής φαινόμενα που τις επιτείνουν, όπως ο κορπορατισμός (Cawson, 1985, Grant, 1985), η κρίση του κράτους πρόνοιας (Offe, 1984) κτλ. Το επίκεντρο της προσοχής δεν βρίσκεται, στην περίπτωση αυτή, στη συζήτηση για τη σχέση ανθρώπινης δραστηριότητας/δομικών προσδιορισμών (agency/structure) αλλά στην πολυπλοκότητα των παραγόντων διαμόρφωσης συλλογικών συμπεριφορών και στην πολλαπλότητα των ομάδων και την ακόμη μεγαλύτερη πολλαπλότητα των συμπεριφορών που συγκροτούνται σ' αυτές τις συνθήκες.

Το σύνολο των παραδειγμάτων που εξετάσαμε μέχρι τώρα μπορούμε να πούμε ότι εγγράφεται στο πνεύμα του μοντερνισμού. Ενδεικτικό είναι, άλλωστε, το γεγονός ότι η συζήτηση μεταξύ των σύγχρονων ρευμάτων γίνεται στη βάση της καλύτερης εξυπηρέτησης μιας κοινωνικά απελευθερωτικής πολιτικής.⁸² Έτσι, ακόμη και η έννοια του μεταμοντέρνου γίνεται περισσότερο κατηγορία που εκτοξεύεται λόγω του πολιτικού αγνωστικισμού τον οποίο συνήθως συνεπάγεται.⁸³

Στοιχεία μεταμοντέρνας σκέψης βρίσκονται μόνο στο ρεύμα της Ανθρωπιστικής Γεωγραφίας, χωρίς όμως και εδώ να χαρακτηρίζονται από συγκροτημένη έκφραση.⁸⁴ Η όλη προβληματική που συνδέεται με το μοντερνισμό δεν είναι ιδιαίτερα ανεπτυγμένη στο χώρο αυτό και μόνο τελευταία εμφανίζονται ορισμένες παρεμβάσεις που προσπαθούν να τον ενσωματώσουν στη σύγχρονη γεωγραφική προβληματική (Calhoun, 1987, Storper, 1987).

---

81. Βλ. και τη συζήτηση για τις «οικιστικές τάξεις» (housing classes) στο *International Journal of Urban and Regional Research* (σε πολλά τεύχη από την έκδοσή του μέχρι σήμερα) που εντοπίζει το ίδιο θέμα στην κατανάλωση κατοικίας.

82. Βλ. και πάλι το αφιέρωμα του περιοδικού *Society and Space* (4/1987) στην ανάπτυξη της θεωρίας στις «χωρικές επιστήμες».

83. Βλ., για παράδειγμα, τις θέσεις που διατυπώνουν οι Harvey (1987) και Cook (1987) στο παραπάνω αφιέρωμα.

84. Για τις αδυναμίες θεωρητικής συγκρότησης και φιλοσοφικής θεμελίωσης αυτού του ρεύματος βλ. Pickles (1985: 41-88).

Έτσι, και η στροφή προς το υποκείμενο που χαρακτηρίζει τη γεωγραφική δουλειά των τελευταίων ετών είτε είναι φαινomenική (και περιορίζεται στην εκλέπτυνση των κοινωνιολογικών προσεγγίσεων) είτε, όταν είναι πραγματική, έχει αποκλειστικά μεταμοντέρνα χροιά (π.χ. Olsson, 1982). Η απουσία γεωγραφικού έργου, εμπνευσμένου από τη χαμπερμασιανή προσπάθεια επαναθεμελίωσης του ορθολογισμού με την υπέρβαση του βασικού προβλήματος της μοντέρνας σκέψης, της αναγωγής δηλαδή του ορθολογισμού σε αποτέλεσμα της υποκειμενικής λογικής και όχι της διυποκειμενικής επικοινωνίας, οφείλεται ίσως στο γεγονός ότι η μεταμοντέρνα πρόκληση στο χώρο της Γεωγραφίας δεν είναι (ακόμη;) ιδιαίτερα ανεπτυγμένη.

Παρά τα διάφορα νέα ρεύματα που επηρεάζουν τη γεωγραφική δουλειά, υπάρχουν στο πλαίσιο της και ορισμένες πρακτικές που η φιλοσοφία τους ανάγεται σε παραδείγματα που σύμφωνα με την ανάλυσή μας θα έπρεπε να θεωρούνται ξεπερασμένα. Εργασίες που αναφέρονται θεωρητικά και μεθοδολογικά στην Ποσοτική Γεωγραφία εξακολουθούν να παράγονται σε ευρεία κλίμακα, έστω και αν δεν αποτελούν πλέον το επίκεντρο του γεωγραφικού ενδιαφέροντος. Ο χώρος τον οποίο καταλαμβάνουν τέτοιες εργασίες σε παραδοσιακά έντυπα, τα οποία όμως προσπαθούν να καλύψουν το σύνολο των υπάρχουσών τάσεων, όπως το *Annals of the Association of American Geographers* ή το *Annales de Géographie*, είναι ενδεικτικός από την άποψη αυτή. Παρ' όλη τη συνύπαρξη, όμως, στο πλαίσιο τέτοιων εντύπων, της Ποσοτικής Γεωγραφίας και νεότερων ρευμάτων, οι μεταξύ τους διασυνδέσεις παραμένουν σε χαμηλό επίπεδο και μονομερείς — με την έννοια ότι ορισμένα νέα ρεύματα χρησιμοποιούν περιστασιακά κάποιες τεχνικές ή μοντέλα της Ποσοτικής Γεωγραφίας αφού εντοπίσουν συνήθως τους περιορισμούς που αυτά συνεπάγονται— ενώ η αντίστροφη πρακτική είναι ουσιαστικά αδύνατη λόγω της ίδιας της φυσιογνωμίας της Ποσοτικής Γεωγραφίας.⁸⁵

Η δυσκολία επικοινωνίας της Ποσοτικής Γεωγραφίας με τα νεότερα ρεύματα, η οποία παλαιότερα δεν ήταν απλώς δυσκολία αλλά έντονη αντιπαλότητα καθώς τα περισσότερα από τα ρεύματα αυτά αναπτύχθηκαν στη βάση της κριτικής της Ποσοτικής Γεωγραφίας, δεν είναι αντιπροσωπευτική της κατάστασης που χαρακτηρίζει σήμερα τις σχέσεις μεταξύ ρευμάτων. Αντίθετα, υπάρχει έντονη συζήτηση και, αν μια γενική θεωρητική σύνθεση είναι ουσιαστικά αδύνατη, έχουν προκύψει πολλές επιμέρους συνθέσεις. Ρεαλιστική

---

85. Η αδυναμία ουσιαστικής συζήτησης της Ποσοτικής Γεωγραφίας με τα νεότερα ρεύματα φαίνεται χαρακτηριστικά και στα πρακτικά των συναντήσεων της *Regional Science Association*, μιας σημαντικής ένωσης «ποσοτικών» γεωγράφων που αρχίζει να δέχεται και εκπροσώπους άλλων ρευμάτων, χωρίς όμως την τάση αλλά, ενδεχομένως, ούτε και την πρόθεση να τους αφομοιώσει. Βλ. ενδεικτικά την εντυπωσιακή ανομοιογένεια των εισηγήσεων που περιλαμβάνονται στα πρακτικά του τελευταίου συνεδρίου της στην Αθήνα (RSA, 1987).

μεθοδολογία και θεωρία της δόμησης έχουν γονιμοποιήσει τόσο τη Ριζοσπαστική όσο και τη Συμπεριφορική Γεωγραφία, ενώ η βεμπεριανή κριτική των σχημάτων της Ριζοσπαστικής Γεωγραφίας υπήρξε επωφελής τόσο για το αντικείμενό της όσο και, μέσω της κριτικής της κριτικής, για τον εαυτό της. Αν τα ρεύματα αυτά αποτελούν σήμερα το επίκεντρο των θεωρητικών συνθέσεων, η μη ολοκληρωτική απόρριψη της Ποσοτικής Γεωγραφίας δείχνει την ωριμότητα των συνθέσεων αυτών που δεν αναγκάζονται να απορρίψουν συλλήβδην τις τεχνικές για να απορρίψουν τη φιλοσοφία που τις διέπει (Johnston, 1986: 99), ενώ η παράλληλη και προβληματική ανάπτυξη της Ανθρωπιστικής Γεωγραφίας υπενθυμίζει ότι καμιά επιστημονική πρακτική δεν είναι αυθύπαρκτη και τα προβλήματα φιλοσοφικής θεμελίωσης της επιστημονικής δραστηριότητας και ιστορικής κριτικής της είναι υπαρκτά και σημαντικά.

Ολοκληρώνοντας τις συσχετίσεις των παραδειγμάτων στο χώρο της Γεωγραφίας με τις μεταβολές του καθεστώτος συσσώρευσης μπορούμε να πούμε ότι όσον αφορά τη σύγχρονη φάση της Γεωγραφίας διακρίνουμε αρκετά στοιχεία που επιτρέπουν κάποιες αναγωγές των πρώτων στις δεύτερες. Το ανερχόμενο καθεστώς ευέλικτης συσσώρευσης χαρακτηρίζεται, όπως είπαμε, από την ανατροπή της φορντιστικής τάσης κοινωνικής ομοιογενοποίησης αλλά και της τάσης οικονομικής ομοιογενοποίησης με την προσπάθεια ενσωμάτωσης και εκμετάλλευσης εξωοικονομικών στοιχείων καθώς και παραδοσιακών οικονομικών πρακτικών τις οποίες ο φορντισμός καταδίκασε, άμεσα ή προοπτικά, ως αναχρονιστικές. Σε συνθήκες φορντισμού, με κυρίαρχη την τάση κοινωνικής και οικονομικής ομοιογενοποίησης,⁸⁶ τα αναλυτικά σχήματα της Ριζοσπαστικής Γεωγραφίας αναφέρονται στις βασικές κοινωνικές κατηγορίες και στους μηχανισμούς του κυρίαρχου τρόπου παραγωγής, με την πεποίθηση ότι καλύπτουν ικανοποιητικά τις απαιτήσεις της μελέτης της κίνησης των σχετικών κοινωνιών. Η ρεαλιστική μεθοδολογία συντονίζεται με τις ανάγκες μελέτης της ευέλικτης συσσώρευσης που δημιουργούν κρίση για τα ερμηνευτικά σχήματα της παραδοσιακής Ριζοσπαστικής Γεωγραφίας. Δεν αρνείται τη μελέτη των βασικών μηχανισμών του κυρίαρχου τρόπου παραγωγής για τους οποίους χρησιμοποιεί σχήματα υψηλού βαθμού αφάιρεσης. Αφήνει όμως περιθώρια, και θεωρητικοποιεί τη σχέση των περιθωρίων αυτών με τον πυρήνα των σχέσεων αναγκαιότητας, για την παράλληλη και συνδυασμένη μελέτη φαινομένων/στοιχείων που δεν συνδέονται με αναγκαίες σχέσεις με το υπόλοιπο αναλυτικό σχήμα, αλλά δεν αποτελούν γι' αυτό λιγότερο προσδιοριστικούς παράγοντες της μορφής των εκβάσεων σε συγκεκρι-

---

86. Η κοινωνική ομοιογενοποίηση εννοείται ως τάση υπέρβασης των πολύπλευρων κοινωνικών διαφοροποιήσεων και διόγκωσης των βασικών τάξεων, ενώ η οικονομική ομοιογενοποίηση ως τάση ολοκληρωτικής επικράτησης των μηχανισμών του κυρίαρχου τρόπου παραγωγής.

κριμένες περιπτώσεις. Με την έννοια αυτή η ρεαλιστική μεθοδολογία αποτελεί μια στροφή προς το συγκεκριμένο που δεν αμφισβητεί τη σημασία του θεωρητικού σχήματος αλλά, αντίθετα, προσπαθεί να πετύχει ευστοχότερες ερμηνείες των σύγχρονων φαινομένων με τη συνεκτίμηση και άλλων σημαντικών παραγόντων. Τη σημασία του θεωρητικού σχήματος δεν την αρνείται ούτε προγραμματικά ούτε ουσιαστικά, καθώς μάλιστα προσπαθεί να το περιφρουρήσει διακρύβοντας τη σχετική αυτονομία των σχημάτων που αναφέρονται σε διαφορετικά επίπεδα αφαίρεσης (Sayer, 1985a). Έτσι, η μεθοδολογία αυτή προσανατολίζει τη γεωγραφική δουλειά στην ενασχόληση με συγκεκριμένες καταστάσεις και συνεπώς και με την εμπειρική έρευνα η οποία να εμπνέεται από θεωρητικά σχήματα και οι ερμηνείες που προκύπτουν να αναφέρονται σε κλιμακωτά επίπεδα αφαίρεσης. Η στροφή προς το συγκεκριμένο συνδέεται με την ανάγκη μελέτης των νέων φαινομένων για τα οποία τα αφαιρετικά σχήματα της Ριζοσπαστικής Γεωγραφίας ήταν ελάχιστα διαφωτιστικά, καθώς η προβληματική σχέση τους με την εμπειρική έρευνα οδήγησε στην πενιχρή παραγωγή σχετικών εμπειρικών ερευνών και στη βαθμιαία αποξένωση των σχημάτων αυτών από την πραγματικότητα.

Η ρεαλιστική μεθοδολογία δεν λύνει τα προβλήματα σύνδεσης θεωρητικού σχήματος και ερευνητικής πρακτικής. Πολλά σημεία της είναι προβληματικά, όπως ο τρόπος καθορισμού των ορίων μεταξύ αναγκαίων σχέσεων και σχέσεων «ενδοχωμεινικότητας» ή η «υπερπροστασία» των θεωρητικών σχημάτων από τον εμπειρικό έλεγχο που της καταλογίζουν (Saunders, Williams, 1986). Σε σχέση όμως με την προβληματική μας, σημασία έχει κυρίως το γεγονός ότι η ρεαλιστική μεθοδολογία αναπροσανατολίζει με συγκεκριμένο τρόπο τη γεωγραφική πρακτική προς τη μελέτη των νέων ζητημάτων που θέτει η ευέλικτη συσσώρευση και με την έννοια αυτή, αν μη τι άλλο, *αναγνωρίζει* αυτά τα ζητήματα.⁸⁷

Η επικαιρότητα της θεωρίας της δόμησης και της νεοβεμπεριανής κριτικής μπορούν να θεμελιωθούν με τον παρακάτω τρόπο: Οι έντονες πολιτικές ανακατατάξεις, που συνδέονται με την οικονομική αναδιάρθρωση και την ευέλικτη συσσώρευση, δεν ερμηνεύονται ικανοποιητικά με τις κλασικές κοινωνιολογικές αναλύσεις, όπου η κυριαρχία του κριτηρίου της θέσης στις σχέσεις παραγωγής οδηγεί σε ερμηνευτικά σχήματα ταξικής ενότητας και ταξικής αντίθεσης. Οι ενδοταξικές αντιθέσεις βρίσκονται στην ημερήσια διάταξη, έχοντας άλλοτε λιγότερο και άλλοτε περισσότερο συγκοινωνικό χαρακτήρα, ενώ εμφανίζονται στοιχεία έντονης κοινωνικής ταυτοποίησης σε χώρους

---

87. Η κριτική του Harvey, που στο σημείο αυτό υποστηρίζει τα μαρξιστικά αφαιρετικά σχήματα της Ριζοσπαστικής Γεωγραφίας λέγοντας ότι δεν έχουν τίποτα που να τα κάνει περισσότερο επιληψίμα από τα βεμπεριανά ή άλλα (1987, 371), δεν τοποθετείται σε μεταθεωρητικό επίπεδο ανάλυσης, αλλά στο επίπεδο της επιστημολογικής τους συγκρότησης.

εκτός παραγωγής, όπως η κατανάλωση, οι πολιτισμικές αξίες κτλ. Χωρίς να αμφισβητείται ολοκληρωτικά η σημασία της θέσης στις παραγωγικές σχέσεις,⁸⁸ οι νεοβεμπριανές θέσεις άμεσα και η θεωρία της δόμησης έμμεσα οδηγούν στη συνεκτίμηση και άλλων κριτηρίων συγκρότησης κοινωνικών και πολιτικών ομάδων. Η νεοβεμπριανή κριτική ένα αμεσότερη στο σημείο αυτό καθώς στοχεύει στο επίπεδο αναφοράς των γενικών σχημάτων της Ριζοσπαστικής Γεωγραφίας. Η θεωρία της δόμησης αντίθετα αναφέρεται στο σημείο αυτό σε πιο περιορισμένη κλίμακα, καθώς διαμεσολαβείται στο χώρο αυτό από τη Συμπεριφορική Γεωγραφία. Αποτελεί, έτσι, έναυσμα και κατεύθυνση για τη διερεύνηση των συνθηκών διαμόρφωσης συγκεκριμένων (και πολιτικών) συμπεριφορών, οι οποίες περιλαμβάνουν πολύ περισσότερα στοιχεία από τη θέση στις σχέσεις παραγωγής.

Η επικαιρότητα της θεωρίας της δόμησης και της ρεαλιστικής μεθοδολογίας μπορεί να θεμελιωθεί και με άλλο τρόπο. Οι συλλογικές συμπεριφορές που προϋπέθεταν τα σχήματα της Ριζοσπαστικής Γεωγραφίας δεν αποτελούσαν καθ' εαυτές αντικείμενο διερεύνησης αλλά μάλλον δεδομένο που απέρρεε με μηχανιστικό τρόπο από το συμφέρον των κοινωνικών ομάδων στις οποίες αναφέρονται. Με την έννοια αυτή οι συμπεριφορές (και κυρίως οι πολιτικές συμπεριφορές) που αναφέρονται σε συγκεκριμένα ζητήματα μπορούν να προκύψουν από την ανάλυση των συμφερόντων της τάξης/στρώματος ως προς το συγκεκριμένο θέμα. Και τα δύο στοιχεία της διερεύνησης μπορούν να εντοπιστούν από τον ερευνητή χωρίς το υποκείμενό τους και έτσι η προβλεπόμενη συμπεριφορά να προκύπτει ως αναπόφευκτη έκβαση. Η νεοβεμπριανή κριτική δεν αντιτίθεται τόσο στο σημείο αυτό όσο στη μονομερή συγκρότηση των κοινωνικών ομάδων. Βέβαια μπορεί να υποστηριχτεί ότι με την αμφισβήτηση του τρόπου συγκρότησης των κοινωνικών ομάδων εισάγεται μια πληθώρα προσδιοριστικών παραγόντων της συμπεριφοράς η οποία είναι αδύνατο να ελεγχθεί και, έτσι, το προηγούμενο ντουρχαϊμικό σχήμα κατευθύνεται αναγκαστικά προς έναν βεμπριανό βολονταρισμό — ο οποίος όμως δεν θεμελιώνεται θεωρητικά, αλλά προβάλλεται *de facto*.

Αντίθετα, η θεωρία της δόμησης και η ρεαλιστική μεθοδολογία προσπαθούν να διαλευκάνουν τους τρόπους συγκρότησης των ατομικών και εν συνεχεία συλλογικών συμπεριφορών και των ορίων ατομικής πρωτοβουλίας και δομικού/κοινωνικού προσδιορισμού. Η ανθρώπινη πράξη είναι συνειδητή και γίνεται με συγκεκριμένες κάθε φορά προθέσεις, περιοριζόμενη και ταυτόχρονα διευκολυνόμενη από ένα πλαίσιο κοινωνικών δομών που έμπρακτα

---

88. Ο βαθμός αμφισβήτησης της σημασίας αυτής ποικίλλει. Για δύο αντιτιθέμενες απόψεις βλ. Preteceille (1986) και Saunders (1986).

εκφράζονται και επιδρούν μέσα από θεσμικά μορφώματα. Η ανθρώπινη πράξη παράγει το προτιθέμενο αποτέλεσμά της αλλά, παράλληλα, αναπαράγει —ως μη προτιθέμενη συνήθως συνέπεια— την κοινωνική δομή. Η αντίληψη της αναπαραγωγής της κοινωνικής δομής ως αποτέλεσμα μη προτιθέμενων ανθρώπινων ενεργειών είναι και το βασικό σημείο κριτικής της θεωρίας της δόμησης και του ρεαλισμού ως ουσιαστικά στρουκτουραλιστικών σχημάτων (Saunders, Williams, 1986, Storper, 1985). Ο Harvey (1987: 371) υποστηρίζει ότι το «άτομο» σε όλες αυτές τις προσπάθειες —ακόμη και στο πλαίσιο της Ανθρωπιστικής Γεωγραφίας— εξακολουθεί να είναι αντικειμενοποιημένο και ανεξάρτητο από τα συγκεκριμένα άτομα εννοιολογικό εργαλείο (reified structure) και στο σημείο αυτό μπορεί να συμφωνήσει κανείς μαζί του ότι είναι αδικαιολόγητη η παρουσία της σχετικής στροφής ως πράξης σεβασμού προς το άτομο.

Ανεξαρτήτως, όμως, και πάλι της ευστάθειας των κριτικών αυτών, γεγονός είναι ότι τα δύο αυτά ρεύματα —και στο σημείο αυτό ιδιαίτερα το πρώτο— οδήγησαν στη στροφή της προσοχής στις διαδικασίες συγκρότησης της συμπεριφοράς και σε ατομικό επίπεδο ως αφετηρία διαμόρφωσης συλλογικών συμπεριφορών, πράγμα που συνδυάζεται με την αυξανόμενη προβληματικότητα των παλαιότερων σχημάτων για την προσέγγιση της αυξανόμενης κοινωνικοπολιτικής διαφοροποίησής τους.

IV. Η ΚΥΡΙΑΡΧΙΑ ΚΑΙ Η ΕΝΑΛΛΑΓΗ ΤΩΝ ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΩΝ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΩΝ

Η μέχρι τώρα ανάλυση επικεντρώθηκε στη σχέση γεωγραφικού παραδείγματος και καθεστώτος συσσώρευσης. Η Περιγραφική Γεωγραφία συνδέθηκε με το εκτατικό και εξωστρεφές καθεστώς της αποικιοκρατίας, η Ποσοτική Γεωγραφία με τη ραγδαία ανάπτυξη του φορντισμού, η Συμπεριφορική, η Ανθρωπιστική, η Φιλελεύθερη και η Ριζοσπαστική Γεωγραφία με τις αρνητικές επιπτώσεις αυτής της ανάπτυξης, ενώ τα ρεύματα που χαρακτηρίζουν τη σημερινή γεωγραφική δουλειά (ρεαλιστική μεθοδολογία, θεωρία δόμησης, νεοβεμπεριανή κριτική) συνδέθηκαν με την κρίση του φορντισμού και την ανάπτυξη ενός νέου καθεστώτος ευέλικτης συσσώρευσης.

Μια λιγότερο μακροσκοπική ανάλυση σχετικοποιεί βέβαια την εικόνα των παραπάνω συσχετίσεων. Πρώτ' από όλα και η ίδια η έννοια του παραδείγματος αμφισβητείται όσο κινούμαστε από το αφηρημένο προς το συγκεκριμένο. Στρέφοντας την προσοχή στο σύνολο των πτυχών του έργου των διαφόρων γεωγράφων οι συνδυαστικές σχηματοποιήσεις χάνονται πίσω από

την αναδεικνυόμενη μοναδικότητα του κάθε έργου. Και είναι χαρακτηριστικό το ότι ακόμη και εγχειρίδια που γράφηκαν με την πρόθεση να αναδείξουν τις διαφορετικές σχολές (Johnston, 1983a, Gould, 1985) δημιουργούν περισσότερο την εικόνα ενός συνεχούς περιπτώσεων.

Ένα δεύτερο στοιχείο που αδυνατίζει επίσης τη σύνδεση παραδείγματος και καθεστώς συσσώρευσης είναι η γεωγραφική σχετικότητα των παραδειγμάτων. Στο σημείο αυτό δεν πρόκειται, μάλιστα, για τη διαφοροποίηση μεταξύ του γεωγραφικού έργου σε χώρες του κέντρου και της περιφέρειας —η οποία είναι αναμενόμενη καθώς προκύπτει λογικά από μια ανάλυση με επίκεντρο το καθεστώς συσσώρευσης— αλλά και μεταξύ χωρών του κέντρου που αποτελούν και το αποκλειστικό επίπεδο αναφοράς στην περίπτωση αυτή. Στη Γαλλία, για παράδειγμα, το ιδιαίτερα ισχυρό ρεύμα Περιγραφικής Γεωγραφίας δεν αντικαθίσταται από ισχυρό ρεύμα Ποσοτικής Γεωγραφίας και για μεγάλο μέρος της μεταπολεμικής περιόδου βασικό θέμα συζήτησης μεταξύ των γεωγράφων παραμένει η ενότητα της Γεωγραφίας (σχέση Φυσικής και Ανθρώπινης Γεωγραφίας), οι ρίζες της οποίας ανάγονται στην Περιγραφική Γεωγραφία.⁸⁹ Σε άλλες χώρες, όπως η Δυτική Γερμανία και η Ιαπωνία, η επιρροή των εξελίξεων στον αγγλοσαξονικό χώρο φαίνεται ότι υπήρξε, αντίθετα, πολύ πιο ισχυρή (Liechtenberger, 1984, Takeuchi, 1984).

Ένα τρίτο στοιχείο που και αυτό σχετικοποιεί το σχήμα που αναπτύχθηκε είναι η παράλληλη ύπαρξη διαφορετικών παραδειγμάτων στην οποία ήδη αναφέρθηκα. Η Ριζοσπαστική, η Συμπεριφορική και η Ανθρωπιστική Γεωγραφία χρονικά συνυπάρχουν, ενώ η Ποσοτική Γεωγραφία εξακολουθεί να υφίσταται ακόμη και σήμερα.

Παρ' όλα αυτά η ύπαρξη παραδειγμάτων στο χώρο της Γεωγραφίας δεν μπορεί να αμφισβητηθεί. Άλλοτε σε μεγαλύτερο και άλλοτε σε μικρότερο βαθμό το παραγόμενο έργο παρουσιάζει έντονη ομοιογένεια σε ορισμένες τουλάχιστον σημαντικές του πλευρές. Όμως, και ιδιαίτερα κατά την πιο πρόσφατη περίοδο, η ομοιογένεια του γεωγραφικού έργου δεν είναι κάτι που συνάγεται μόνο *a posteriori*, αλλά αποτελεί και συνειδητή επιλογή των παραγωγών του, οι οποίοι οργανώνονται και σε ανάλωσης κατεύθυνσης επιστημονικούς φορείς. Η οργάνωση των παραδειγμάτων δεν σταματά βέβαια στους επιστημονικούς φορείς, αλλά ούτε και οι τελευταίοι περιορίζουν τη δράση τους σε αμιγώς επιστημονικά θέματα — αν υπάρχουν τέτοια. Η προσπάθεια επιρροής με στόχο την «άλωση» ακαδημαϊκών χώρων — κρίσιμων από την άποψη της φυσικής αναπαραγωγής του παραδείγματος (πανεπιστημιακή διδασκαλία) και της εμπέδωσής του (έρευνα)—, φορέων επιστημονικής επικοινωνίας

⁸⁹ Για τη Γεωγραφία στη μεταπολεμική Γαλλία βλ. Claval (1984) και το σχετικό αφιέρωμα της *Pensée* (1977, τ. 194).

νίας (περιοδικά, εκδοτικοί μηχανισμοί κτλ.) αποτελεί και την αναμενόμενη συμπεριφορά των εκπροσώπων κάθε παραδείγματος, ενώ και η απλή παρέμβαση που αποτελεί η καθημερινή παρουσία και εργασία κάθε «μέλους» ενός παραδείγματος συντείνει προς την ίδια κατεύθυνση. Παράλληλα, ορισμένα παραδείγματα, λόγω και της ιδιαίτερης φυσιογνωμίας τους, αποκτούν μέσω εκπροσώπων τους —είτε ειδικά επιφορτισμένων γι' αυτό είτε, συνηθέστερα, όχι— ιδιαίτερες προσβάσεις σε μηχανισμούς χρηματοδότησης της έρευνας, «αλώνοντας» έτσι χώρους πολύ κοντινότερους στην πολιτική εξουσία και τον κρατικό μηχανισμό, η εύνοια του οποίου μπορεί να ισχυροποιήσει σημαντικά την προσπάθεια κυριαρχίας τους ή την ήδη κεκτημένη κυριαρχία τους. Ο ανταγωνισμός για την εξασφάλιση των «νέων» αυτών πηγών χρηματοδότησης και υποστήριξης —που συχνά είναι πολύ σημαντικότερες ποσοτικά⁹⁰ από αυτές των πάγιων μηχανισμών χρηματοδότησης του ακαδημαϊκού χώρου— συνδέεται κυρίως με τη δυνατότητα παραγωγής επιχειρησιακά λειτουργικών αποτελεσμάτων. Οι νέες αυτές πηγές ανοίγονται και για τη Γεωγραφία με την εμφάνιση, κυρίως, της Ποσοτικής Γεωγραφίας, της οποίας τα αποτελέσματα μπορούσαν να αποτελέσουν χρήσιμη συμβολή στον προγραμματισμό και το σχεδιασμό. Η πρόσβαση δε στους μηχανισμούς της διοίκησης διευκολύνεται από την ύπαρξη, σε περισσότερο ή λιγότερο καίριες θέσεις της διοίκησης, «εκπροσώπων» του ίδιου παραδείγματος.

Τι θα μπορούσαμε να πούμε για τον τρόπο εναλλαγής των παραδειγμάτων με βάση τη φυσιογνωμία τους, στην οποία αναφέρθηκα στην προηγούμενη ενότητα, και την κοινωνική τους συγκρότηση; Οι περισσότεροι γεωγράφοι φαίνεται στο σημείο αυτό να δέχονται μάλλον τις σχετικές απόψεις του Kuhn παρά αυτές των Popper και Lakatos,⁹¹ είτε προέρχονται από το χώρο της Ποσοτικής Γεωγραφίας (Haggett, Chorley, 1967: 26-7) είτε όχι (Johnston, 1983a: 9-36, Stoddart 1986: 4-18). Η απόρριψη των θέσεων των Popper και Lakatos γίνεται συνήθως στη βάση ενός αφελοδύσ προγράμματος «διάψευσης» (falsification) που τους αποδίδεται. Χωρίς να υποστηρίζει κανείς τις σε μεγάλο βαθμό παρωχημένες θέσεις τους και χωρίς να αμφισβητεί τον κυρίαρχο κοινωνικό χαρακτήρα των παραδειγματικών αλλαγών, πρέπει να σημειώσει ότι το πραγματικό αντικείμενο της συζήτησης στην προκειμένη περίπτωση είναι η δυνατότητα εντοπισμού μιας ορθολογικής πορείας μέσα από τη διαδοχή των παραδειγμάτων ή αντίθετα η πλήρης ασυμβατότητά τους (incommensurability) —κατά τον Feyerabend (1975)— καθώς οι διάφορες θεωρίες αναφέρονται σε άλλα προβλήματα ή σε άλλες πλευρές των ίδιων προβλημάτων και έτσι δεν βρίσκουν μεταξύ τους κρίσιμα σημεία τομής. Τίθεται,

90. Βασικό μειονέκτημα όμως αποτελεί ο συγκυριακός τους χαρακτήρας.

91. Βλ. σχετικά Kuhn (1962), Lakatos (1978).

δηλαδή, ένα θέμα με μεγάλες προεκτάσεις καθώς συνδέεται άμεσα και με το πρόγραμμα επαναθεμελίωσης του ορθολογισμού από τον Habermas και με την όλη συζήτηση για το μεταμοντερνισμό, έστω και αν συνήθως δεν διατυπώνεται με αυτούς τους όρους.

Το πέρασμα από το ένα παράδειγμα στο άλλο παρουσιάζεται αρκετά πολύπλοκο για να μπορεί να τοποθετηθεί κανείς αναφορικά με αυτό στην παραπάνω συζήτηση. Πράγματι, ορισμένες φορές το πέρασμα παρουσιάζεται περισσότερο ως τομή και ασυνέχεια καθώς το νέο παράδειγμα έχει νέα προβληματική, νέο αντικείμενο και συχνά νέους θεράποντες. Ένας τέτοιος τύπος πέρασματος χαρακτηρίζει τη μετάβαση από την Περιγραφική στην Ποσοτική Γεωγραφία και από την Ποσοτική Γεωγραφία στη Ριζοσπαστική Γεωγραφία. Σε άλλες περιπτώσεις, όμως, το πέρασμα παρουσιάζει λιγότερες ασυνέχειες και τομές σε όλα τα επίπεδα, όπως μεταξύ Ποσοτικής και Συμπεριφορικής Γεωγραφίας ή μεταξύ Ριζοσπαστικής Γεωγραφίας και της σημερινής κριτικής της. Με την έννοια αυτή η διαδοχή των γεωγραφικών παραδειγμάτων δεν παρουσιάζει μια ορθολογική πορεία, όπου τα επιστημονικά όρια ενός παραδείγματος δημιουργούν το ερέθισμα για την επεξεργασία του επομένου με τις σχετικές διεργασίες να αποτελούν, μάλιστα, και το μοχλό της συνολικής ροής. Η εικόνα των διαδοχικών μεταβάσεων μοιάζει περισσότερο με ένα σύνολο ροών, που άλλοτε τροφοδοτεί η μία την επομένη, άλλοτε δεν τροφοδοτεί την αμέσως επομένη της χρονικά αλλά μία άλλη, πράγμα που ελαττώνει τις πραγματικές τομές όπου κάποιες ροές καταλήγουν σε αδιέξοδο. Η πολλαπλότητα των ροών, οι διακλαδώσεις τους και οι παράλληλες πορείες οφείλονται στις διπλές προσδιοριστικές δυνάμεις που πλαισιώνουν την εξέλιξη της επιστημονικής σκέψης. Από τη μια πλευρά στις «εσωτερικές» στην επιστημονική κοινότητα/γλώσσα/πρακτική που δομούνται σε, και παράλληλα δομούν την ορθολογική συνέχεια. Από την άλλη πλευρά, στις «εξωτερικές» που αναφέρονται στο σύνολο του κοινωνικού περιγύρου και που, αν και έμμεσα, αποτελούν το ερέθισμα, την προϋπόθεση, το αντικείμενο και το μέτρο του επιστημονικού ορθολογισμού. Συνεπώς ο ορθολογισμός που διέπει το συνολικό σχήμα αναφέρεται στον κοινωνικό σχηματισμό στον οποίο εντάσσεται, και εκφράζει είτε την απουσία ορθολογισμού· είτε τη λογική των δομών που τον διέπουν και την οποία τα άτομα μεταφέρουν ως φορείς· είτε τον ορθολογισμό των ατόμων για τη διαμόρφωση του οποίου η λογική του κοινωνικοοικονομικού συστήματος δίνει ταυτόχρονα δυνατότητες και επιβάλλει περιορισμούς· είτε τον δυποκειμενικό ορθολογισμό όπως εκφράζεται στη μεταξύ των ατόμων επικοινωνία, για να αναφερθούμε σε τέσσερις εκδοχές που δεν είναι όλες ασυμβίβαστες μεταξύ τους.

Το πέρασμα από το ένα παράδειγμα στο άλλο δημιουργεί στη διαδοχικότητά του μια εξελικτική πορεία. Η πορεία αυτή ως εξέλιξη που εμπειριέχει

διάφορες φάσεις/στάδια μπορεί, μετά τον Δαρβίνο, να παρερμηνευθεί και από πορεία εξέλιξης να αντιμετωπιστεί ως τρόπος εξέλιξης.⁹² Το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα μιας τέτοιας παρερμηνείας με δαρβινική επιρροή είναι οπωσδήποτε η θεωρία/ες των σταδίων εξέλιξης βάσει της οποίας η πορεία της ανθρώπινης ιστορίας μετατρέπεται σε προκαθορισμένο τρόπο εξέλιξης, με τον άνθρωπο όχι αμέτοχο αλλά μη συνειδητοποιημένο ενεργούμενο των δομικών καθορισμών μέχρι το ιστορικά προσδιορισμένο στάδιο που του δίνεται η αντικειμενική δυνατότητα της συνειδητοποίησης των καθορισμών αυτών, πράγμα που τον μεταβάλλει σε συνειδητό πλέον φορέα συνέχισης/ολοκλήρωσης της δεδομένης πορείας.

Η εξέλιξη των γεωγραφικών παραδειγμάτων, με τον τρόπο που την παρουσίασα, δεν μπορεί να θεωρηθεί προδιαγεγραμμένη πορεία. Βασικό χαρακτηριστικό της είναι η διαρκής μετατόπιση του επικέντρου του γεωγραφικού ενδιαφέροντος με κάθε νέο παράδειγμα που υποδηλώνει την κυριαρχία των «εξωτερικών» ερεθισμάτων της πορείας —τα οποία αποτελούν κάποιες νέες όψεις του κοινωνικού γίνεσθαι— και όχι την αυτάρκεια της αλληλουχίας των διαφορετικών παραδειγμάτων. Μεταξύ των «εξωτερικών» αυτών ερεθισμάτων, και τοποθετώντας την ανάλυση σε ένα αρκετά υψηλό επίπεδο αφαιρεσης, επέλεξα τα αναφερόμενα σε ορισμένες βασικές πτυχές του αντίστοιχου για κάθε παράδειγμα καθεστώτος συσσώρευσης. Η συσχέτιση αυτή δεν αποτελεί μια *a posteriori* επιβολή στην ιστορία της Γεωγραφίας ενός τρόπου εξέλιξης προδιαγεγραμμένου σύμφωνα με τις εξελίξεις κάποιων εξωτερικών προσδιοριστικών παραγόντων. Οι παράγοντες αυτοί πρέπει να γίνονται αντιληπτοί ως δομικοί προσδιορισμοί που διευκολύνουν και ταυτόχρονα περιορίζουν την ανάπτυξη της γεωγραφικής σκέψης και πρακτικής η οποία, κινούμενη στο πλαίσιο τους, διαμόρφωσε συγκεκριμένες επιλογές. Η συγκεκριμένη έκφραση της γεωγραφικής (όπως και κάθε άλλης) σκέψης και πρακτικής έχει επιπτώσεις στην αναπαραγωγή των παραγόντων αυτών και κατά συνέπεια και στη διαμόρφωσή τους. Συνεπώς, η εξέλιξη των γεωγραφικών παραδειγμάτων δεν μπορεί να θεωρηθεί προδιαγεγραμμένη όχι μόνο λόγω του τρόπου διασύνδεσής της με «εξωτερικούς», δομικούς, παράγοντες αλλά και λόγω του γεγονότος ότι και η εξέλιξη και αυτών των παραγόντων δεν είναι προδιαγεγραμμένη. Αναφέρθηκα σε μια ιστορικά πραγματοποιημένη πορεία εξέλιξης της Γεωγραφίας, που δεν σημαίνει ταυτόχρονα και αναπόφευκτο τρόπο εξέλιξής της και, με την έννοια αυτή, ενώ για το μέλλον της Γεωγραφίας μπορούν να υπάρξουν στοιχειοθετημένες προβλέψεις, ως έκβαση θα παραμένει πάντοτε ανοιχτή.

---

92. Για τη σύγχυση αυτή μεταξύ πορείας και τρόπου εξέλιξης βλ. Stoddart (1986: 160-70).

- Ackerman E.A., 1945, «Geographic training, wartime research and immediate professional objectives», *Annals, Association of American Geographers*, 35: 121-43.
- Aglietta M., 1976, *Régulation et crises du capitalisme*, Παρίσι, Calman-Lévy.
- Alvarenga A., 1988, «Georges Gurvitch et la perception des étendues», *Espaces et Sociétés*, 48-49: 13-46.
- Baker A.R.H., 1984, «Reflexions on the relations of historical geography and the *Annals* school of history», στο Baker A.R.H., Gregory D. (επιμ.), *Explorations in historical geography*, Cambridge, CUP: 1-27.
- Berry B.J.L., 1972, «Revolutionary and counter-revolutionary theory in geography», *Antipode*, 4 (2): 31-3.
- Berry B.J.L., 1978 (επιμ.), *The nature of change in geographical ideas*, Northern Illinois UP.
- Bird, J.H., 1985, «Geography», in *The Social Science Encyclopaedia*, Λονδίνο, Routledge & Keagan Paul: 335-7.
- Bhaskar R., 1979, *The possibility of naturalism*, Brighton, Harvester.
- Bhaskar R., 1981, «Realism», *Dictionary of the history of science*, Λονδίνο, Macmillan: 362-3.
- Bourdieu P., 1972, *Esquisse d'une théorie de la pratique*, Γενεύη-Παρίσι, Droz.
- Bunge W., 1973, «Spatial prediction», *Annals, Association of American Geographers*, 63: 566-8.
- Bunge W., 1979, «Fred K. Shaeffer and the science of geography», *Annals, Association of American Geographers*, 69: 128-33.
- Buttimer A., 1976, «Grasping the dynamism of the lifeworld», *Annals, Association of American Geographers*, 66: 277-92.
- Calhoun C., 1987, «Populist politics, communications media and large scale social integration», paper presented at the ISA Conference on *Technology, restructuring and urban-regional development*, Dubrovnik.
- Carlstein T., Parkes D.N., Thrift N. (επιμ.), 1978, *Timing space and spacing time*, Λονδίνο, Arnold.
- Castells M., 1975 [1972], *La question urbaine*, Παρίσι, Maspero.
- Cawson A., 1985 (επιμ.), *Organized interests and the state*, Λονδίνο, Sage.
- Chisholm M., 1975, *Human geography: evolution or revolution?*, Harmondsworth, Pelican.
- Chorley R.J., Haggett P. (επιμ.), 1967, *Models in geography*, Λονδίνο, Methuen.
- Christaller W., 1966 [1933], *Central places in Southern Germany*, Englewood Cliffs, Prentice-Hall.
- Claval P., 1984, «France», στο Johnston, Claval (1984: 15-41).
- Cook P., 1987, «Individuals, localities and postmodernism», *Society and Space*, 5 (4): 408-12.
- Cox K., Gollodge R. (επιμ.), 1981, *Behavioural problems in geography revisited*, Λονδίνο, Methuen.
- Décaillot M., Preteceille E., Terrail J.P., 1977, *Besoins et mode de production*, Παρίσι, Editions Sociales.
- Dunleavy P., 1986, «The growth of sectoral cleavages and the stabilization of state expenditures», *Society and Space*, 4 (2): 129-44.
- Feyerabend P., 1975, *Against method*, Λονδίνο, Verso.
- Georges P., 1972, *Sociologie et géographie*, Παρίσι, PUF.
- Giddens A., 1976, *New rules of sociological method*, Λονδίνο, Hutchinson.
- Giddens A., 1979, *Central problems in social theory*, Λονδίνο, Macmillan.
- Giddens A., 1981, *A contemporary critique of historical materialism*, Λονδίνο, Macmillan.
- Giddens A., 1984, *The constitution of society*, Cambridge, Polity.
- Giddens A., 1987, *Social theory and modern sociology*, Cambridge, Polity.
- Gould P., 1973 [1966], «On mental maps», στο Downs R.M., Stea D. (επιμ.), *Image and environment*, Λονδίνο, Arnold: 188-220.

- Gould P., 1985, *The geographer at work*, Λονδίνο, Routledge & Keagan Paul.
- Gould P., White R., 1974, *Mental maps*, Harmondsworth, Pelican.
- Granö O., 1981, «External influence and internal change in the development of geography», στο Stoddart (1981: 17-36).
- Grant W. (επιμ.), 1985, *The political economy of corporatism*, Λονδίνο, Macmillan.
- Gregory D., 1978, *Ideology, science and human geography*, Λονδίνο, Hutchinson.
- Gregory D., 1982, *Regional transformation and industrial revolution*, Λονδίνο, Macmillan.
- Guelke L., 1971, «Problems of scientific explanation in geography», *The Canadian Geographer*, 15: 38-53.
- Guelke L., 1977, «The role of laws in human geography», *Progress in Human Geography*, 1: 376-86.
- Guelke L., 1981, «Idealism», στο Harvey M.E., Holly B.P. (επιμ.), *Themes in geographic thought*, London, Groom-Helm: 133-47.
- Habermas J., 1987, *The philosophical discourse of modernity*, Cambridge, Polity.
- Hägerstrand T., 1968, *Innovation diffusion as a spatial process*, Chicago, University of Chicago Press.
- Hägerstrand T., 1978, «Survival and arena: on the life-history of individuals in relation to their geographical environment», στο Carlstein κ.ά. (1978, τ. 2: 122-45).
- Haggett P., 1965, *Locational analysis in human geography*, Λονδίνο, Arnold.
- Haggett P., 1980, *Human geography: a modern synthesis*, Νέα Υόρκη, Harper and Row.
- Haggett P., Chorley R.J., 1967, «Models paradigms and the new geography», στο Chorley R.J., Haggett P. (επιμ.), *Socio-economic models in geography*, Λονδίνο, Methuen: 19-41.
- Haggett P., Cliff A., Frey A., 1977, *Locational analysis in human geography*, Λονδίνο, Arnold.
- Harris R.C., 1971, «Theory and synthesis in historical geography», *The Canadian Geographer*, 15: 157-72.
- Hartshorne R., 1939, *The nature of Geography*, Lancaster-Pennsylvania, Association of American Geographers.
- Harvey D., 1969, *Explanation in geography*, Λονδίνο, Arnold.
- Harvey D., 1973, *Social justice and the city*, Λονδίνο, Arnold.
- Harvey D., 1982, *The limits to capital*, Οξφόρδη, Blackwell.
- Harvey D., 1987, «Three myths in search of a reality in urban studies», *Society and Space*, 5 (4): 367-76.
- Hudson B., 1977, «The new geography and the new imperialism: 1870-1918», *Antipode*, 9 (2): 12-9.
- James P.E., 1972a, «Geography», *Encyclopaedia Britannica*, Chicago, Benton, τ. 10: 144-60.
- James P.E., 1972b, *All possible worlds: a history of geographical ideas*, Indianapolis, The Odyssey Press.
- Johnston R.J., 1983a, *Geography and geographers. Anglo-american human geography since 1945*, Λονδίνο, Arnold.
- Johnston R.J., 1983b, *Philosophy and human geography*, Λονδίνο, Arnold.
- Johnston R.J., 1986, *On human geography*, Οξφόρδη, Blackwell.
- Johnston R.J., Claval P. (επιμ.), *Geography since the second world war*, Beckenham, Croom-Helm.
- Kates R.W., 1962, «Hazard and choice perception in flood plain management», University of Chicago, Dep. of Geography, Research Paper 78.
- Keltie J.S., 1886, «Report to the Council of the Royal Geographic Society on geographical education», *Report of the Proceedings of the Society in reference to the improvement of geographical education*, Λονδίνο, John Murray.
- Kuhn T.S., 1962, *The structure of scientific revolutions*, Chicago, University of Chicago Press.
- Lacoste Y., 1976, *La géographie ça sert, d'abord, à faire la guerre*, Παρίσι, Maspéro.
- Lakatos I., 1978, *The methodology of scientific research programmes*, Cambridge, CUP.
- Layder D., 1981, *Structure, interaction and social theory*, Λονδίνο, Routledge & Keagan Paul.

- Ley D., Samuels M.S. (επιμ.), 1978, *Humanistic geography: problems and prospects*, Chicago, Maaroufa.
- Lichtenberger E., 1984, «The German-speaking countries», στο Johnston, Claval (1984: 156-84).
- Lipietz A., 1987, *Mirages and miracles*, Λονδίνο, Verso.
- Lösch A., 1954 [1944], *The economics of location*, New Haven, Yale UP.
- Lowenthal D., 1985, *The past is a foreign country*, Cambridge, CUP.
- Lytard J.F., 1982, *La phénoménologie*, Παρίσι, PUF.
- Μαλούτας, 1986, «Θεωρίες του χώρου και χώρος της θεωρίας Ι. Γεωγραφία και φαινομενολογία: δοκιμή φαινομενολογικής θεμελίωσης της έννοιας του χώρου», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 63: 280-92.
- Maloutas Th. (υπό δημοσίευση) «Ontologie et conceptualisation de l'espace», *Espaces et Sociétés*.
- Mannheim K., 1952, *Essays in the sociology of knowledge*, Henley-on-Thames, Routledge & Keagan Paul.
- Massey D., 1984, «Introduction: geography matters», στο Massey D. και Allen J. (επιμ.), *Geography matters*, Cambridge, CUP: 1-11.
- Massey D., 1985, «New directions in space», στο Gregory D., Urry J. (επιμ.), *Social relations and spatial structures*, Λονδίνο, Macmillan: 9-19.
- McKeown K., 1987, *Marxist political economy and marxist urban sociology*, Λονδίνο, Macmillan.
- Moos A.I., Dear M.J., 1986a, «Structuration theory in urban analysis: 1. Theoretical exegesis», *Environment and Planning, A*, 18: 231-52.
- Moos A.I., Dear M.J., 1986b, «Structuration theory in urban analysis: 2. Empirical application», *Environment and Planning, A*, 18: 351-73.
- Olsson G., 1982, «-/-», στο Gould P., Olsson G. (επιμ.), *A search for common ground*, Λονδίνο, Pion: 223-31.
- Offe C., 1984, *Contradictions of the welfare state*, Λονδίνο, Hutchinson.
- Parker W.H., 1982, *Mackinder. Geography as an aid to statecraft*, Οξφόρδη, Clarendon.
- Parker W.H., 1985, *Western geopolitical thought in the 20th century*, Beckenham, Croom-Helm.
- Pahl R.E., 1984, *Divisions of labour*, Οξφόρδη, Blackwell.
- Peet R. (επιμ.), 1977, *Radical geography*, Λονδίνο, Methuen.
- Pickles J., 1985, *Phenomenology, science and geography*, Cambridge, CUP.
- Pinçon-Charlot M., Preteceille E., Rendu P., 1986, *Ségrégation urbaine*, Παρίσι, Anthropos.
- Porter R.S., 1981, «Earth», *Dictionary of the history of science*, Λονδίνο, Macmillan.
- Pred A., 1986, *Place, practice and structure*, Cambridge, Polity.
- Preteceille E., 1986, «Collective consumption, urban segregation and social classes», *Society and Space*, 4 (2): 145-54.
- Qūāini M., 1982, *Geography and marxism*, Οξφόρδη, Blackwell.
- Ralph E., 1977, «Humanism, phenomenology and geography», *Annals, Association of American Geographers*, 67: 177-9.
- Roder W., 1961, «Attitudes and knowledge on the Topeka flood plain», στο White G.F. (επιμ.), *Papers on food problems*, University of Chicago, Dep. of Geography, Research paper 70: 62-83.
- RSA, 1987, Proceedings of the XXVII European Congress of the Regional Science Association, Athens.
- Saunders P., 1981, *Social theory and the urban question*, Λονδίνο, Hutchinson.
- Saunders P., 1983, *Urban politics: a sociological interpretation*, Λονδίνο, Hutchinson.
- Saunders P., 1986, «Comment on Dunleavy and Preteceille», *Society and Space*, 4 (2): 155-65.
- Saunders P., Williams P.R., 1986, «The new conservatism: some thoughts on recent and future developments in urban studies», *Society and Space*, 4 (4): 393-9.

- Sayer A., 1984, *Method in social science*, Λονδίνο, Hutchinson.
- Sayer A., 1985a, «The difference that space makes» στο Gregory D., Urry J. (επιμ.), *Social relations and spatial structures*, Λονδίνο, Macmillan: 49-66.
- Sayer A., 1985b, «Realism and geography» στο Johnston R.J. (επιμ.), *The future of geography*, Λονδίνο, Methuen.
- Scott A., 1982, «The meaning and social origins of discourse on the spatial foundations of society» στο Gould P., Olsson G. (επιμ.), *A search for common ground*, Λονδίνο, Pion: 141-56.
- Shaeffer F.K., 1953, «Exceptionalism in geography: a methodological examination», *Annals of the Association of American Geographers*, 43: 226-49.
- Smith N., 1984, *Uneven development*, Οξφόρδη, Blackwell.
- Smith N., 1987, «Rascal concepts, minimalizing discourse, and the politics of geography», *Society and Space*, 5 (4): 377-83.
- Stoddart D.R. (επιμ.), 1981, *Geography, ideology and social concern*, Οξφόρδη, Blackwell.
- Stoddart D.R., 1986, *On geography*, Οξφόρδη, Blackwell.
- Storper M., 1985, «The spatial and temporal constitution of social action: a critical reading of Giddens», *Society and Space*, 3 (4): 407-424.
- Storper M., 1987, «The post-Enlightenment challenge to marxist urban studies», *Society and Space*, 5 (4): 418-26.
- Takeuchi K., 1984, «Japan», στο Johnston, Claval (1984: 235-63).
- Terrail J.P., 1977, «Sur la nature historique et sociale des besoins» στο Decailot κ.ά. (1977: 68-138).
- Tuan Y.F., 1976, «Humanistic geography», *Annals, Association of American Geographers*, 66: 266-76.
- Tuan Y.F., 1977, *Space and place*, Λονδίνο, Arnold.
- Tuan Y.F., 1978, «Space, time, place: a humanistic frame», στο Carlstein κ.ά. (επιμ.) (1978).
- Weber A., 1909, *Theory of the location of industries*, Chicago, University of Chicago Press.
- Wolbert J., 1964, «The decision process in spatial context», *Annals, Association of American Geographers*. 54: 337-58.
- Wolpert J., 1979, «Departures from the usual environment in locational analysis», *Annals, Association of American Geographers*, 60: 220-9.
- Woodrige S.W., 1952, «Reflexions on regional geography in teaching and research», *Transactions and Papers of the Institute of British Geographers*, 16: 1-11.